

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

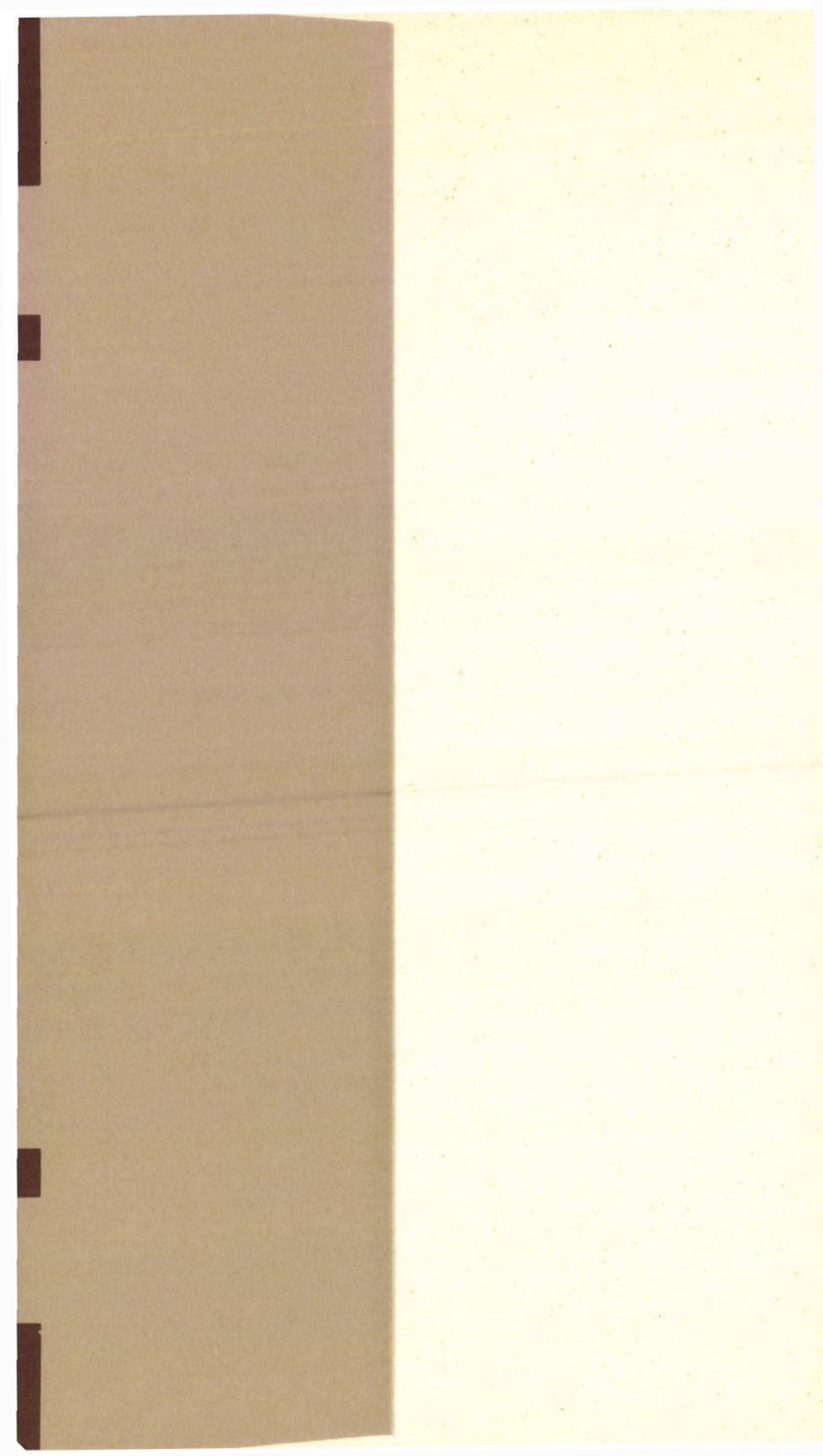
PACH ZSIGMOND PÁL

„A HARMINCADVÁM
EREDETE”

81

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

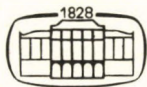
ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

PACH ZSIGMOND PÁL

„A HARMINCADVÁM
EREDETE”

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai
és Történettudományok Osztályának vitaülésén elhangzott
előadás.
(1989. április 19.)

ISBN 963 05 5627 8

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1990

© Pach Zsigmond Pál

Minden jog fenntarva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános
előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

„A HARMINCADVÁM EREDETE”

1.

Az idézőjel dolgozatom címében természetesen nem véletlen, hiszen ugyanez volt a címe egykori tanárom, Domanovszky Sándor levelező tagi székfoglaló értekezésének, amelyet csaknem háromnegyed évszázada, 1916. április 3-án olvasott fel a Magyar Tudományos Akadémián.¹ Értekezését pedig azóta egymást követő történésznemzedékek jelesei minősítették alapvető jelentőségűnek — Hóman Bálinttól Ember Győzön át a nemrég oly megrendítő váratlansággal eltávozott Szűcs Jenőig.² Teljes joggal tették ezt: Domanovszky Sándor a tárgykörrel kapcsolatos kérdések egész sorát oldotta meg maradandó érvénnyel. Vegyük számba röviden értekezésének fő eredményeit.

1. A hagyományos felfogás szerint, amelyben Acsády Ignác is osztozott,³ a harmincad (*tricesima*) mint külkereskedelmi vám már a

¹ Domanovszky S., A harmincadvám eredete. Székfoglaló értekezés, Bp., 1916.

² Hóman B., A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitika Károly Róbert korában, Bp., 1921, 74; Ember Gy., Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században, A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei, VIII, 4, 1958, 309; Szűcs J., A gabona árforradalma a XIII. században, Történelmi Szemle, 1984, 1—2. sz., 5, 7.

³ Acsády I., Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526—1564, Bp., 1888, 123.

korai Árpád-kor óta fennállt. Ezzel szemben Domanovszky megállapította, hogy a harmincadvám csak a XIII. század elején — vagy legkorábban a XII. század utolsó éveiben — keletkezett; azok a harmincadmentességek pedig, amelyek a XIII. századból maradtak fenn, „egészen határozottan dokumentálják e vám belső, tehát nem külkereskedelmi jellegét”. A legrégebb külkereskedelmi határvámnak nem a harmincad, hanem a nyolcvanad tekinthető, amely azonban a XIV. század második felére eltűnt.⁴

2. Azt, hogy a harmincad nem jelentett mindig kizárólag külkereskedelmi határvámot, hanem szedték az ország belsejében is, már Kováts Ferenc és Takáts Sándor észrevette.⁵ Takáts ezt úgy értelmezte, hogy az Árpád- és Anjou-korban nem tettek még világos különbséget határvám és belső vám között; Kováts pedig úgy, hogy a harmincad eredetileg külkereskedelmi határvám volt, amelyet a behozott áruk után szedtek, de a XIV. század első fele óta a belső forgalomban, egyes vásárokon is behajtották. Ezzel szemben Domanovszky megállapította, hogy Károly Róbert óta „nem

⁴ Domanovszky, 15, 19—20, 23, 50.

⁵ Kováts F., Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján, Bp., 1902, 2—3; Takáts S., A magyar vámrendszer az Árpádok és Anjouk alatt. In: A székesfehérvári községi felsőbb leányiskola értesítője, Székesfehérvár, 1907, 26—27.

az a törekvés érvényesült. . . , hogy a harmincadot, mint régi határvámot, a belső forgalomban is igénybe vegyék, hanem ellenkezőleg, az a törekvés, hogy a belső forgalomban meggyökeresedett intézményt [ti. vásárvám (*tributum fori*) jellegű intézményt] a külső forgalom megadóztatására is felhasználják”.⁶

3. „A bevített illetően — folytatta gondolatmenetét Domanovszky — ez nem járhatott nagyobb nehézséggel, mert a külföldről bejövő áru a belső forgalomban a régi állapotok szerint is a hazaihoz hasonló elbánásban részesült, a kiviteli vám azonban . . . novum volt”, amely egyes városok heves ellenállásába ütközött. Ezt az újítást, vagyis a behozatalhoz hasonlóan a kivittet is terhelő harmincadkötelezettséget csak Zsigmond király 1405. évi I. dekrétuma cikkelyezte be, és csak a XV. század folyamán vált általános gyakorlattá.”⁷

4. Végül: ezzel párhuzamosan a harmincadhelyeknek, „amelyek eredetileg *tributum forik* [vásárvámhelyek] voltak, a fogalma . . . lassanként tolódott el a határvám fogalma felé”, de a harmincad „csak I. Ferdinánd idejében lett igazán határvámmá”.⁸

Nem említve most az értekezés egyéb, főleg forráskritikai eredményeit — ezek egyikéremásikára a következőkben még kitérünk —

⁶ Domanovszky, 18.

⁷ Domanovszky, 16—19, 40—41.

⁸ Domanovszky, 19, 53.

Domanovszky felsorolt megállapításai csakugyan időtállóknak, maradandó érvényűnek bizonyulnak; legfőljebb itt-ott kívánnak némi módosítást. Most pedig nézzük meg azokat a következtetéseit, amelyekhez viszont — megítélésünk szerint — már kétség férhet. Főleg két pontot kell itt szóvá tennünk.

Az egyik: „A harmincad, ahol róla [a XIII. századból] pozitív értesülésünk van . . . , más vámmal [ti. egyházi hatóság által behajtott vámmal] együtt fordul elő” — figyelte meg pontosan a szerző. Majd így folytatta: „Ezek alapján fel kell tennünk, hogy a királyi vagy királynői harmincad eredetileg a vámjövödellem birtokában lévő egyházi hatóság vámjövödelmének bizonyos része volt.” [...] „Mindenesetre idegenszerű a gondolat — fűzte hozzá —, hogy egy teljesen eladományozott vámjövödelméből a királyi vagy királynői fiscus mégis részesedjék. De . . . az esztergomi vám . . . fejlődése azt bizonyítja, hogy ez lehetséges volt. [...] Ilyen módon a harmincad a *tributum fori*-ból vette volna eredetét.”⁹

S idézzük fel gondolatmenetének másik neurálgikus pontját is: „Nehézség a kérdés magyarázatában csak egy van: miért nevezték ezt a részesedést harmincadnak? [...] Eltekintve pénzlábunk fejlődésének első korszakától, amikor a pensát 30 dénárba számították, ami-

⁹ Domanovszky, 44, 46, 48.

kor azonban harmincadvám még egyáltalában nem volt, nincs időszak, amelynek számításával ezt a hányadolást össze lehetne egyeztetni...; legfeljebb a 90 dénáros forint a XIV. század közepén és második felében volna a harmincadszedéssel összeegyeztethető... El kell tehát ejtenünk azt a gondolatot, hogy a harmincadot eredetileg azért hívták harmincadnak, mert az *áru* harmincad értékét szedték. A 90 dénáros forint és Zsigmond 1405-i I. decretumának idejében kifejlődhetett ez az elmélet, de a korábbi időkben a harmincad névnek nem lehetett ez az értelme.” Viszont „...feltehetjük azt, hogy a király az eladományozott királyi *vámjövedelmekből* valamelyes kis hányadot, a névből ítélve harmincadot fenntartott magának. [...] A harmincadnak mint hányadnak [az *áruérték* hányadának] megállapítását... csakis Mária királynő kormányzásához és Zsigmond 1405. I. decretumához kapcsolhatjuk. [...] A tételek emelésére pedig jó ürügyül szolgált a név, amelynek régi értelmét már nem ismerték.”¹⁰

Nyilván nem kerüli el figyelmünket, hogy Domanovszky utóbb idézett következtetéseit milyen óvatosan, mennyi fenntartással és kétséggel küzdve fogalmazta meg. Jószerint feltevésekről beszélt, többnyire feltételes módot használt, és végkövetkeztetését is „idegenszerű gondolatnak”, de azért „lehetségesnek” tekin-

¹⁰ Domanovszky, 41—43, 49—50, 54.

tette. Történetírásunk azonban mind ez ideig, mondhatjuk, túltette magát a szerző kételyein és fenntartásain, és az általa feltételezett lehetőséget bizonyosságnak vette. „A harmincad eredetileg bizonyos városokban az eladományozott vásárvám-jövedelemből a király, illetve a királyné részére fenntartott hányad volt” — fogalmazta immár határozott formában Hóman Bálint a *Magyar történet* második kötetében. Utóbb, folytatta, „a régi elnevezés alatt új intézmény lépett fel. . . A belső forgalom harmincadvámjának a köztudatban meggyökeresedett, de elhalványult jelentésű elnevezését az új általános külkereskedelmi érték-vám megjelölésére alkalmazták, s így az új vámot szinte észrevétlenül léptették életbe.”¹¹ S ezt az értelmezést fogadta el szakirodalmunk mindmáig.

Magunk megpróbálunk visszatérni Domanovszky eredeti gondolatmenetéhez, és megvizsgálni, mennyiben voltak indokoltak saját következtetéseihez fűzött aggályos fenntartásai.

2.

Fentebb idéztük, hogy Domanovszky Sándor oknyomozásában fontos szerepet játszott az esztergomi vám alakulása. És valóban: érte-

¹¹ Hóman B.—(Szekfü Gy.), *Magyar történet*,² Bp., 1936, II, 100—101.

kezésének egyik jelentős forráskritikai eredménye éppen az 1288. évi esztergomi vámtarifa¹² keletkezésének megfejtése volt. Kimutatta, hogy az esztergomi „régi vámtarifához 1255-ben és 1284-ben újabb pótlások járultak, úgy hogy az 1288-i tarifa legalább három különböző korban keletkezett részből áll, amelyek az első rész kivételével pontosan datálhatók”.¹³ Domanovszky okfejtésére támaszkodva és azazal lényegileg egyetértve, Hóman még ugyancsak 1916-ban közreadott *Magyar pénztörténet 1000—1325* című nagy munkájában egy lépéssel továbbvitte és mintegy teljessé tette a forrásszöveg elemzését, megállapítván, hogy az „négy különböző korban keletkezett részből áll, amelyek elseje a XIII. század elején, a többi három 1255-, 1284-, illetve 1288-ban jött létre”. A tarifa első, legrégibb részét Hóman II. András korára datálta, azzal a meggyőző érveléssel, hogy „a friesachi dénárokbán megszabott vámtételeket — a friesachiak csakis ekkor lévén forgalomban — feltétlenül a XIII. század elején keletkezett első tarifából valónak kell tartanunk”.¹⁴

¹² G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (= Fejér), VII, 2, Budae, 1832, 232—235; St. L. Endlicher, *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana* (= Endlicher), Sangalli, 1849, 609—612; F. Knauz, *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* (= Knauz), II, Strigonii, 1882, 238—241.

¹³ Domanovszky, 33.

¹⁴ Hóman B., *Magyar pénztörténet 1000—1325*, Bp., 1916, 531.

Az esztergomi vámtarifa tételeinek egy része tehát *denarius frisaticus*okban: e karintiai eredetű, 1200 és 1240 között nálunk is forgalomban levő ezüstdénárokból volt megadva. Más tételei viszont nem veretpénzben, hanem az eredetileg a veretlen ezüst mérlegelésére, majd a pénzverés alapsúlyául használt mértékegységben: *marcá*ban, valamint ennek törtrészeiben: *unciá*ban és *pondus*ban voltak kiróva. Ami a márka magyarországi felosztásának XIII. századi fő változatát illeti, ezt már Salamon Ferenc, majd tüzetesen Hóman Bálint tisztázta: $1 \text{ marca} = 4 \text{ ferto} = 8 \text{ uncia} = 48 \text{ pondus}$.¹⁵

Ami pedig a *denarius frisaticus*nak ezekhez viszonyított értékét illeti, azt magának az esztergomi vámtarifa szövegének egyik részlete világítja meg, amely szerint „de una masa cerae...viginti frisatici dantur sive quatuor pondera”:¹⁶ egy mázsa viasz után 20 friesachit, vagyis 4 pondust adnak. Ezt a 20 friesachi = 4 pondus, vagyis 5 friesachi = 1 pondus értékviszonyt figyelembe véve, az esztergomi vámtarifában szereplő pénzegységek érték-sorát a következőképpen tudjuk kiegészíteni: $1 \text{ marca} = 4 \text{ ferto} = 8 \text{ uncia} = 48 \text{ pondus} = 240 \text{ denarius frisaticus}$.

Ha mármost a friesachi dénárokból kirótt, tehát kétségtelenül a tarifa legrégibb, II. András

¹⁵ Salamon F., Budapest története, Bp., 1885, III, 136—137, 145; Hóman (1916), 109.

¹⁶ Endlicher, 611; Knauz, II, 240.

korabeli rétegeből származó vámtételekre fordítjuk figyelmünket, megállapíthatjuk, hogy azok jelentős részben élőállatokra vonatkoztak. Nevezetesen: egy külföldre vitt marha után 2 friesachi dénár, egyébként egy marha vagy sertés után 1 friesachi, egy juh vagy bárány után 1/5 friesachi dénár vásárvám járt. Hasonló jellegű vámszabályt tartalmazott a varasdi polgárok 1209-es kelettel II. Andrásnak tulajdonított, de valójában néhány évtizeddel később íródott szabadalomlevele, amely csak a külföldre, nevezetesen Németországba vitt állatokra vetett vámot, és pedig egy lóra 2 dénárt, marhára 1/2, sertésre 1/3 dénárt, továbbá a szekérrakományra (*de curru onerato*) 3 dénárt.¹⁷ Ugyanilyen összegű vámot szabott ki a Németországba irányuló ló- és marhakivitelre a verőcei polgárok 1242. évi oklevele is, a szekérrakományra viszont csak 2 dénárt.¹⁸ Hasonlóan rendelkezett Luprechtháza (Beregszász) *hospeseinek* 1247-ben IV. Bélától nyert szabadalma, amely hetivásárukon egy szekér után az eladóra is, a vevőre is 1—1 dénár vámot írt elő.¹⁹ Megjegyzendő,

¹⁷ Emellett a Dráva-révnél szekérrakomány után 1 dénár járt: *Fejér*, III, 1, Budae, 1829, 86—90; *Endlicher*, 405—406; *T. Smičiklas*, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae* (= *Smičiklas*), III, Zagrabiae, 1905, 89—91.

¹⁸ Közli: *Hóman* (1916), 527. — Vö. Verőcére (1234): *Fejér*, III, 2, Budae, 1829, 412—413; *Endlicher*, 443—444; *Smičiklas*, III, 422—423.

¹⁹ *Fejér*, IV, 1, Budae, 1829, 455—457; *Endlicher*, 471—472; *Knauz*, I, 369.

hogy az utóbbi oklevelekben szereplő dénárok már nem friesachi, hanem királyi dénárt (*denarius regalis*) jelentettek, amelyből — a veretek változatai szerint — 290—440 darab tett ki egy márkát IV. Béla korában.²⁰

Részletesebben írta körül azután mind a marhahajtás, mind a szekérforgalom vámolását az esztergomi szabályzat második rétegével egyidős 1255. (vagy 1260.) évi győri vámtarifája.²¹ Ez az oklevél, amelyet IV. Béla király a győri ispánhoz, valamint a győri, abdai és füzitői vámszedőkhöz (eredetileg királyi vámszedőkhöz) intézett, úgy rendelkezett, hogy Győrött egy ökör után, ha magyarok viszik ki, a vámszedőknek $1/2$ dénárt, az ispánnak $1/4$ dénárt, összesen $3/4$ dénár vámot fizetnek (a Kálmán király törvényében foglalt $2/3:1/3$ megosztás szerint);²² ha pedig németek viszik ki, a vámszedőknek 2, az ispánnak $1/2$, összesen $2\frac{1}{2}$ dénárral tartoznak, vagyis több mint háromszor annyival, mint a magyarok. Ezt a megkülönböztetést a győri tarifa a szekérrakomány esetében is érvényesítette. Míg magyar szekér után $2 + 1/2 = 2\frac{1}{2}$, addig Magyaror-

²⁰ Hóman (1916), 326.

²¹ Fejér, IV, 2, Budae, 1829, 323—324 (1255-i kelettel); Endlicher, 491—493 (1255-i kelettel); Wenzel G., Árpád-kori új okmánytár (= Wenzel), VII, Pest, 1869, 523—524 (1260-i kelettel).

²² Magyar Törvénytár, 1000—1526. évi törvénycikkek (= CJ, I), Bp., 1899, 118—119. — Hasonlóan az Aranybulla 29. cikkelyében: CJ, I, 142—143.

szágra jövő német szekér után $4 + 2 = 6$, az országból távozó német szekér után $8 + 2 = 10$ dénár, a latin *hospes* szekere után pedig egyenesen 1 fertó, vagyis $1/4$ márka, tehát $72 \frac{1}{2} \rightarrow 110$ királyi dénár vámot írt elő.

A legutóbb említett, viszonylag igen magas vámösszeg arra a természetszerű, magától értetődő tényre figyelmeztet, hogy a vámtétel kiszabásánál a vámost áru értékét bizonyos esetekben már kezdettől fogva tekintetbe vették: a latin *hospes*eknek nyilván azért kellett ilyen magas *tributumot* fizetniük, mert szeke-reiken fölöttébb értékes portékákat, feltehetőleg nyugati finomposztókat és keleti fűszereket, levantei cikkeket szállítottak. Ugyanerre figyelmeztet még szembetűnőbben az esztergomi vámtarifa legrégibb rétegének az a rovata is, amely a drága prémet hozó oroszországi szekérre nem kevesebb mint $1/2$ márka (vagyis 24 pondus, azaz 120 frisaticus) vámot vetett ki. De erre utal az a már idézett tétel is, amely szerint 1 mázsa viasz után 20 friesachit (vagyis 4 pondust, azaz $1/12$ márkát) kellett leróni — ha meggondoljuk, hogy ugyanekkor kevésbé értékes nyersanyagok, így a réz és az ólom mázsája után csupán tized-, illetőleg huszadennyi vámot: 2, illetve 1 friesachi dénárt szedtek. Arra azonban, hogy a vámösszegek kirovásánál már ekkoriban valamilyen meghatározott általános értékhányad — szabályos érték-vámkulcs — lebegett volna a tarifakészítők szeme előtt (mint egyesek vélik), forrásaink

nem nyújtanak semmilyen konkrét támpontot, és ezt az áru—pénz-viszonyok bontakozásának kezdeti fokán nem is tartjuk valószínűnek. A vámolás kezdeti módja két alapegységen nyugodott. A lábon hajtott állatot fajta szerint és darabonként vámosták: ló, marha, sertés és juh értéksorrendben, de egymáshoz képest korántsem állandó, hanem eléggé ingadozó értékarányban. A tengelyen szállított árut pedig rendszerint átalányban, szekérszám (*de curru onerato* vagy *ponderato*) vámosták, és a szekérakományra külön vámtételt csak különleges esetekben írtak elő. (Főleg akkor, ha nyilvánvaló volt, hogy különösen értékes árut szállít a szekér, amilyennek a prém, a finomposztó vagy a fűszer minősült.²³ A vám (*tributum, telonium*) kezdeti formája tehát a rögzített összegű kiszabás, a *fix vámtétel* volt — a „tarifált” vám korai alakja —, amely csak esetenként, illetve hozzávetőlegesen igazodott a vámost áru értékéhez, s nem az értékvám, amely meghatározott értékhányad, általános vámkulcs szerint lett volna kiróva. Ezt a kezdeti gyakorlatot ismerhetjük fel az esztergomi vámtarifa legrégibb, XIII. század eleji rétegének számos tételében; s ez a régi gyakorlat

²³ A különösen értékes portékák mellett más speciális árucikkek, mint a bor- és sószállítmányok, megkülönböztető vámtétele is korán megjelent, az előbbi az esztergomi vámszabályzat első részében (a szerémi bor kiemelésével), az utóbbi a győri tarifában. — Lásd a következő jegyzetet is.

(*antiqua consuetudo*) követhető nyomon a század folyamán, sőt később is,²⁴ ám az újabb fejlemények miatt mind szűkebb térre korlátozva.

3.

Az új fejlemények megfigyelésére elsősorban IV. Béla egyik 1255. évi oklevele, az ebben foglalt budai vásárvámtarifa nyújt lehetőséget.²⁵ Ezt a szabályzatot annál becsesebbnek tekinthetjük, mivel „vámtételeiben — amint már Salamon, Takáts és Domanovszky is felismerte — a XIII. századi *tributum fori* [városi vásárvám] normáltarifáját sejthetjük”.²⁶ És valóban: az 1278-ból fennmaradt gölnicbányai vámtarifa²⁷ minden rovatában szó szerint

²⁴ Lásd például Merenye (Zala vármegye), 1276: „... de curru vini vel aliis mercimoniis ponderato pondus unum, de curru vacuo denarios quatuor, de equo quolibet denarios tres, de bove duos, de porcorum, ovium vel caprarum singulorum capitibus singulos denarios”: *Fejér*, VII, 2, 46—49; Kompolt (Heves vármegye), 1280: „... de quolibet curru salifero unum sal et de uno curru, qui masa dicitur, unum pondus et de una tunella vini duos denarios”: *Fejér*, V, 3, Buda, 1830, 21—22; Bicske (Fejér vármegye), 1306: „... de uno curru masa vocato duodecim denarios ... de tunella vini similiter, de aliis minutis mercimoniis sex denarios, de curru, qui ducit salem, unum salem, de uno equo venali duos denarios, de pecude similiter, de uno porco unum denarium”: *Nagy J.*, Anjou-kori okmánytár, I, Bp., 1878, 111.

²⁵ *Fejér*, IV, 2, 310—313; *Endlicher*, 493—496.

²⁶ *Domanovszky*, 46. — Vö. már *Salamon*, III, 31—32; *Takáts*, 13.

²⁷ *Wenzel*, IX, Pest, 1871, 204—205.

egyezik a budaival (kivéve a budainak olyan helyi sajátosságait, mint a pénzverőkről, az esztergomi és fehérvári kereskedőkről, meg a hajószállítmányokról mondtak). Mindkét vásár vámpénzét a nyúlszigeti apácázárdának adományozta az uralkodó.²⁸

A margitszigeti apácák pedig igen határozottan érvényesítették újonnan szerzett vámjogaikat. Elérték, hogy 1255. évi oklevelében olyan rendelkezést hozott IV. Béla, amely a budai vám megfizetésére kötelezte az itteni vásáron megjelenő fehérvári kereskedőket is — akiknek pedig az egész országra szóló vámmentességét az uralkodó korábban (1237) megerősítette. Hasonlóan jártak a budai vásárt látogató esztergomiak is. Az esztergomi egyház népei 1239-ben, majd „valamennyi esztergomi polgár és vendég” 1243-ban országos fölmentést kapott ugyan a tributumfizetéstől; az 1255. évi budai szabályzatot tartalmazó oklevél viszont megnevezetten (*nominatim*) kimondta, hogy Budán az esztergomi kereskedők éppúgy vámkötelesek, mint a fehérváriak, és általában mindazok, „qui ad forum mercandii causa venerint”.²⁹

²⁸ A nyúlszigeti apácák vámadományának megerősítése: *Fejér*, V, 2, Buda, 1829, 401—402 (1279); V, 3, 484—487 (1290).

²⁹ *Fejér*, IV, 1, 153—156; IV, 2, 310—313; IX, 3, Buda, 1834, 484; *Endlicher*, 495; *Wenzel*, XI, Bp., 1873, 10—11; *Csánki D.—Gárdonyi A.*, Budapest történetének okleveles emlékei, I, Bp., 1936, 57—58.

Az ilyen előzmények után írásba foglalt budai vásárvámtarifa — és a mintájára készült gölnici vámszabály — tételeinek egyik csoportjában megőrizte a régi gyakorlatot: az élőállatra fajta szerint és darabonként vetett ki vámot, s azt felerészben az eladó, felerészben a vevő fizette: egy ló után összesen 4, marha után 2, sertés vagy juh után $\frac{2}{3}$ dénárt. A korábbi vámolási gyakorlat másik alapegységével, az árutartalma szerint meg nem különböztetett (nem specifikált) szekérrakomány: *currus oneratus* általános fogalmával azonban a szabályzat immár szakított, és a különböző fajtájú árukat szállító szekerekre már külön-külön (specifikált) vámtételt szabott ki. Sőt e körön belül még további különbséget is tett. Míg egyes áruknál, nevezetesen fű-, széna-, gabona-, komló-, vas- és ólomszállítmányoknál beérte a szekerenkénti vámösszeg megállapításával — ez 1—3 dénárt, az ólomnál pedig 3 pondust tett ki —, addig más árukat tartalmazó rakományokra, elsősorban a posztóra, előzetes értékbecslést írt elő, és a vámot a becsült áruérték arányában vetette ki. „Imprimis statuimus — hangzott már a tarifa első rendelkezése —, quod currus panno oneratus cum castrum [Gölnic: civitatem] intraverit, tributarii ad hospitium mercatoris accedant et aestiment pannum, et de panno valente quinque marcas recipiant unum pondus”,³⁰ azaz: ha

³⁰ Fejér, IV, 2, 311; Endlicher, 494; Wenzel, IX, 204. — Az érték kétszáznegyvened részével vámolandó posztókon kívül

posztóval megrakott szekér érkezik a várba (városba), a vámszedők menjenek a kereskedő szállására, becsüljék fel a posztót, és 5 márka értékű posztó után 1 pondust szedjenek. Ez tehát már kifejezetten az áru értékének arányában kivetett vám, röviden: *értékvám* volt. Hasonló rendelkezés szólt a bőr- és viaszrakományokról, valamint a kereskedő által hozott ezüstről is: „de quinque marcis debet solvere unum pondus”³¹ — 5 márka után 1 pondus vámot kell fizetnie. Minthogy 1 márka = 48 pondus, tehát 5 márka = 5×48 pondus = 240 pondus, az 5 márka után járó 1 pondus $1/240$ (kétszáznegyvened) kulcsú érték-vámot jelentett.

Az $1/240$ (kétszáznegyvened) norma egyáltalán nem volt szokatlan a középkori kereskedő számára. 1 font (*talentum, libra*) ezüstből a Karoling-korban eredetileg 240 *denariust* vertek; utóbb pedig — tekintet nélkül a dénárrok változó, eltérő súlyára — a font mint számítási pénz szerte Európában — Angliában a Domesday Book (1086) korától szinte mindmáig — 240 dénár (*penny*) összegben rögződött.³²

van még a budai és gölnici szabályzatnak egy olyan tétele is, amely „*de petia panni grisei*” rögzített összegű vámot, és pedig 2 dénárt vetett ki. Erre nézve lásd alantabb a 40. jegyzetet.

³¹ Fejér, IV, 2, 312; Endlicher, 495; Wenzel, IX, 205.

³² Salamon, III, 152; Hóman (1916), 31, 36, 50, 146—147. — A 240 dénáros *libra denariorum*ról Angliában a Domesday Book idejétől (1086) kezdve: C. Du Cange, Glossarium mediae et infimae Latinitatis, V, Niort, 1885, 95—96.

Ebből közvetlenül adódott — kezdeti, alacsony vámkulcsként — a kétszáznegyvened alkalmazása. Az osztrák kereskedelemben forgó bécsi dénárokat is mindig 240-ével számították át fontra (*libra* v. *talentum denariorum Wiennensium*, *pfunt Wiener phenninge*). S mint-hogy a XIII. század második felében a bécsi dénár és magyar utánveretei váltak fizetési eszközzé a Dunántúlon és Északnyugat-Magyarországon, ez a számítási mód kiterjedt hazánk Ausztriával szomszédos területeire is. Már Hóman jónéhány példát talált erre a XIII. század végétől kezdve ausztriai vonatkozású, illetve pozsonyi okleveleinkben,³³ Kováts Ferenc éppen a 240 dénáros fontban (dénárfont, *pfunt denar*) ismerte fel az 1457—58. évi pozsonyi harmincadkönyvbe bejegyzett pénzösszegek egyik leggyakoribb számítási egységét;³⁴ Zimányi Vera és Dányi Dezső pedig Sopron irataiban lelt rá ugyanerre a 240 dénár (*pfennig*) = 1 font (*pfund*) összevonásra mint a városi számadások általános könyvelési módjára a középkortól egészen a XVII. század végéig.³⁵

De nemcsak a font-, hanem a Magyarországon dívó márkaszámítás körében is jelentős szerepet játszott az 1/240 arány. Az esztergomi

³³ Hóman (1916), 368—369.

³⁴ Kováts, 209. — A Pozsonyban dívó 240 dénáros fontról már Salamon, II, 456.

³⁵ Dányi D.—Zimányi V., Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig, Bp., 1989, 28—29, 47—50, 57 és *passim*.

vámtarifa legrégebb, XIII. század eleji rétegében szereplő friesachi dénárokról fentebb kiderült, hogy belőlük éppen 240 darabot számítottak egy márkára; az 1255. évi budai vámtarifáról pedig — tehát a XIII. századi vásárvámtarifák mintájáról — már Domanovszky megállapította, hogy „ez a rendszer kétségtelenül a 240 dénáros márka alapján épült fel”.³⁶ Ez közvetlenül is kézenfekvővé tette a kétszáznegyvened vámkulcsot, amelynek alkalmazása a posztó, a bőr, a viasz és az ezüst után a forrásszövegből egyértelműen kitűnik.

A XIII. századi vásárvámok budai „normáltarifájának” ezekben a tételeiben tehát immár megjelent a szoros értelemben vett értékvám, mégpedig annak kezdeti alakjában: az 1/240 vámkulcsban.

Vajon nyomára bukkanunk-e ugyanennek a vele egyidős másik forrásszövegben: az esztergomi vámtarifa szintén 1255-ből származó második rétegében?

4.

Az 1255. évi pótlásra Esztergomban az adott okot, hogy a tatárjárás után a vám birtokosának, a káptalannak — amely a nyúlszigeti apácakénál régebbi keletű vámadományát

³⁶ Domanovszky, 46. — Szűcs szerint viszont „a budai szabályzat . . . 12 pensás (480 dénár) árfolyamot mutat”: 9. — Ez a bizonyítatlan állítása árszámításainak egy részét vitássá teszi.

nem kevésbé céltudatosan használta ki — vitája támadt a helybeli „latinusokkal és polgárokkal” (*Latini et cives Strigonienses*). Ezek ugyanis csak a közvetlenül külföldről behozott posztók és egyéb áruk után voltak hajlandók vámot fizetni, és azt állították, hogy az után, amit Magyarországról, nevezetesen Fehérvárról, Budáról és Pestről hoznak be a városba, vámra nem kötelezhetők. A pör folyamán tartott vizsgálat megállapította, hogy posztók és más áruk után régebben egyáltalán nem fizettek vámot Esztergomban; az újabb keletű, de azért már a tatárjárás előtt is szedett *tributumot* azonban, akár az országon belül, akár az országon kívül vásárolt árukról van szó, a káptalani vámhelyen mindenkinek le kell rónia.³⁷

Ennek megfelelően az 1255. évi pótlás általánosságban mondta ki az Esztergomba érkező posztók vámkötelezettségét — nem téve különbséget helybeli, belföldi és külföldi kereskedő között, illetőleg belföldön vagy külföldön vásárolt áruja között —, de differenciáltan szabta ki az egyes textíliafajták vámtételét.³⁸ Hat fajtát sorolt fel, amelyek közül ötnél a

³⁷ Knauz, I, Strigonii, 1874, 424—426. — Vö. Domanovszky, 34; Pleidell A., A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban, Bp., 1925, 19. — Az esztergomi *latinusokra*: Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, II, Bp., 1987, 222, 245, 251, 255.

³⁸ Knauz, II, 238—239.

vámkivetés vég (*pecia*) számra történt. A nagyértékű skarlátkelme után végenként 4 pondus = 1/12 márka, a *sindo* (finomgyolcs), valamint a *pannus coloratus* („színesposztó”, helyesebben: festett és kikészített posztó) után 40 végenként 1 márka,³⁹ vagyis 1 vég után 1/40 márka = 1,2 pondus, a *teutonica tela* (német vászon), valamint a *pannus griseus* („szürkeposztó”, pontosabban: festetlen és kikészítetlen posztó) után végenként 1/2 pondus vám járt.⁴⁰ A hatodik fajta: a *pannus fustanicus* (barchetszövet) vámtétele szintén 1/2 pondus volt, de nem végben, hanem — s ez az, ami a tárgyalt összefüggésben különös figyelmet érdemel — értékben megadott mennyiség után: „... de pannis fustanicis marcam valentibus datur dimidium pondus, vel si fuerint maioris pretii, solvitur iuxta eorum valorem” — 1 márkát érő barchetszövet után 1/2 pondus jár; ha pedig annál nagyobb értékű (nagyobb az ára), akkor értéke szerint kell fizetni. Amint látjuk, ez a szöveg az értékvámolásnak úgyszólván klasszikus meghatározását adja. S tekintettel az ismert 1 márka = 48 pondus felosztásra, az

³⁹ A *pannus coloratus* ugyanilyen vámtétellel szerepel IV. Lászlónak egy másik 1288. évi, az esztergomi vámtarifa lezárását közvetlenül megelőző oklevelében, amely szól a vámtarifában szereplő más textilfajtákról is (tam de *sindone*, quam *pannis griseis*, seu *fustanicis* vel *pinulatis*): Fejér, V, 3, 412—416; Endlicher, 605—609; Knauz, II, 228—231.

⁴⁰ A kifejezések értelmezésére: Pach Zs. P., *Pannus coloratus* és *pannus griseus* a XIII. századi Magyarországon. (Sajtó alatt.)

1 márka után járó $1/2$ pondus vám $1/96$ (*kilencvenhatod*) kulcsú értékvámot fejezett ki. Joggal feltételezhetjük — bár ezt a szöveg kifejezetten nem mondja ki —, hogy a többi, végenként vámost textilfajtánál is hasonló vámelv érvényesült.

Mindez azt jelenti, hogy a régebbi keletű királyi vámadománnyal rendelkező esztergomi kanonokok vámjövodelmeik növelése terén túltettek a margitszigeti apácákon: míg az utóbbiak posztó és néhány más áru után 1255-ben még beérték a kezdeti, alacsony, $1/240$ (kétszáznegyvened) kulcsú értékvámmal, addig az előbbieket ugyanezen időpontban a textiláruk után már ennél jóval magasabb, $1/96$ (kilencvenhatod) kulcsú értékvám szedését érték el a maguk számára. Az esztergomi káptalan vámtarifája tehát ezen a ponton a budai normától való eltérést, újítást, *novitast* képviselt a vámnövelés irányában: a korábbi értékvámnormát, az $1/240$ -et $1/96$ -ra, tehát — érdekes ezt észrevennünk — pontosan *két és fél-szeresére* emelte.⁴¹

⁴¹ Az esztergomi vámtarifa későbbi, 1284. évi kiegészítése hasonló arányú vámemelést hajtott végre a gabonaneműekre nézve. Az 1255. évi budai normáltarifa egy szekér gabona után (*de curru onerato cum frugibus*) 2 dénárt vetett ki, vagyis a 240 dénáros márka szerint 0,4 pondust, s csak egy kishajó gabona után (*de simplici nave frugibus onerata*) 1 pondust: Endlicher, 494—495. — Az 1284. évi esztergomi kiegészítés viszont már egy szekér gabonaféle (*de quolibet curru frumenti*) szabta ki az 1 pondust: Knauz, II, 239. — A 0,4 pondus: 1 pondus értékarány ugyancsak két és félszeres vámemelést jelent.

De az esztergomi tarifa 1255. évi kiegészítésének a posztón kívül volt egy másik tétele is, amely kifejezetten értékvámot szabott ki.⁴² Ez pedig nem más, mint a velencei kereskedők vámkötelezettsége, akik az esztergomi vásáron „*centesimam partem omnium mercimoniorum suorum solvunt*”⁴³ — minden árujuk után egy századrészt fizetnek. Az 1/96 mellett tehát az 1/100, vagyis 1%-os értékvám, a nevezetes *centesima* is megjelent már a XIII. század közepi Esztergomban. Sőt az utóbbit ugyanekkor (1255-ben vagy 1260-ban) már a győri vámtarifa is bevezette — éppen a velencei kereskedelem egyik fő árucikkére, a borsra vonatkozóan: száz márka bors után egy márka vámot vetett ki. Mellette pedig kesztyűk és más kisebb áruk után (de aliis minutis mercimoniis) rögtön meg is kétszerezte: száz után kettő, vagyis 2%-os értékvám, ötvened alakjában.⁴⁴

A *centesima* elve ezután további teret nyert az esztergomi káptalan vámolási gyakorlatában. Az 1284. évi kiegészítés — az afféle fényűzési, illetve piperecikkeken túl, mint a bors meg a kesztyű — a századrész elvű vámolás körét kiterjesztette már olyan árukra is, amelyeket közfogyasztásra szántak, ilyen volt a sajt és a gyümölcs (item de minutis, utpote

⁴² Vö. Domanovszky, 39; Hóman (1916), 533.

⁴³ Knauz, II, 238.

⁴⁴ Fejér, IV, 2, 323; Endlicher, 492; Wenzel, VII, 523.

caseis et fructibus centesima pars datur);⁴⁵ az 1288. évi toldalék pedig az egyik legkorábban piaci forgalomba került közszükségleti cikke: a sóra is ezt alkalmazta, kimondván, hogy 100 kő só után 1 kő jár (item de centum zoanis salium, de quocunque locorum quomodocunque Strigonium deferantur, unum sal datur).⁴⁶ Az utóbbi rendelkezése megegyezett a budai normáltarifa megfelelő rovatával, amely 50 kő sóra már 1255-ben 1/2 kő vámot szabott ki.⁴⁷

Igaz, a *centesimának* a többi *minuta mercimoniára* való kiterjesztése még nem vált teljesé. Az 1288-ban egybeszerkesztett esztergomi vámtarifa egyik későbbi pontjában ugyanis még egy említés van a kisebb piaci árukról — olyanformán, hogy len, kender, káposzta, kés, pohár és egyébek után „az elfogadott szokás szerint” (*secundum consuetudinem approbatam*) kell vámot fizetni.⁴⁸ Nyilván igaza van Hómannak, aki ezt a tételt a vámtarifa régi, II. András korabeli rétegéhez sorolja;⁴⁹ ezzel a „régí szokás szerinti” (talán 1/240 elvű, illetve darabszámra tarifált) vámmal szemben

⁴⁵ Knauz, II, 239.

⁴⁶ Knauz, II, 240.

⁴⁷ „Item de quinquaginta salibus dimidium salem”: Fejér, IV, 2, 311; Endlicher, 494. — A sóvámot tehát, amelyet már a normáltarifa is 1%-ban állapított meg, az esztergomi kanonokok nem emelték (tovább).

⁴⁸ Knauz, II, 239.

⁴⁹ Hóman (1916), 533.

tört utat 1255-től kezdve az 1/100 elv alkalmazása.

Hosszú jövőnek nézett elébe — még a XIV. és XV. századra szólóan is. A zágrábi káptalan 1343-ban mondta ki, majd 1346-ban erősítette meg azt az előírást, hogy olyan áruk után, amelyeket részletes tarifájában nem sorolt fel, értékbecslés szerint századrészt szedjenek vám gyanánt, pénzben vagy természetben.⁵⁰ A nagyváradi káptalan pedig csak az 1470-es években kezdődött hosszú vámpör előestéjén tért át egyes, viszonylag kis mennyiségben is nagy értéket képviselő áruknál a tarifált darabvámról a számára gyümölcsözőbb érték-vámra, ugyancsak 1%-os kulccsal.⁵¹

Az 1%-os értékvám megjelenéséről szólva, Domanovszky annak a nézetének adott kifejezést, hogy az esztergomi tarifában „ide számítható a barchent tétele [is], amely szerint [mint

⁵⁰ „... si aliquae res superius non expressae ducantur undecumque, ... de rebus huiusmodi valor attendatur, et sic habita aestimatione condigna ... pars centesima recipiatur pro tributo”: *J. B. Tkalčić*, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae* (= *Tkalčić, Civ.*), I, Zagrabiae, 1889, 161 (1343), 183 (1346).

⁵¹ „... a singulis mercantiis unum florenum auri valentibus singulum denarium talismodi monetae, cuius centum denarii unum florenum auri valent” hajtottak be: *Kubinyi A.*, A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*, XV, Bp., 1963, 194—195; *Pach Zs. P.*, A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a XV—XVI. század fordulóján, *Századok* (= *Sz*), 1978, 6. sz., 1030—1031.

láttuk] egy márkányi értékűnek a vámtétele 1/2 pondus, vagyis 1/96 márka (1,04%)”.⁵² Osztozott ebben a véleményében Szűcs Jenő is, arra utalva, hogy a márkaszámításhoz igazodó tizenkettes számolási rendszerben az 1/96 rész a *pars centesimát* fejezte ki.⁵³

Nem vitatva e feltevés lehetőségét, egy olyan másik összefüggésre szeretnénk felhívni a figyelmet, amelyhez éppúgy, mint az esztergomi vámtarifa elemzéséhez, kiindulópontul a II. András korabeli helyzet kínálkozik — éspedig az a szállítási és kereskedelmi megállapodás, amelyet a király 1217-ben, szentföldi útja küszöbén kötött Pietro Ziani velencei *dogéval*.⁵⁴ A szerződés szerint a velencei kereskedők Magyarországra jövet csak a határon való belépéskor tartoznak vámot fizetni, mégpedig nem századrészt, hanem *nyolcvanadot* (*octogesimam de bonis suis tantum in ingressu regni Hungariae persolvere tenebuntur*); egyébként vámmentesen, szabadon és biztonságban kereskedhetnek az ország egész területén.⁵⁵ Már

⁵² Domanovszky, 39.

⁵³ Szűcs, 26.

⁵⁴ *Fejér*, VII, 4, Buda, 1837, 72—73; Magyar Történelmi Tár (= MTT), IX, Pest, 1861, 15—16; *Wenzel*, VI, Pest, 1867, 380—383; Š, *Ljubić*, Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium), I, U Zagrebu, 1868, 29—31.

⁵⁵ Az esztergomi káptalan által 1255-ben a velenceiekre kivetett *pars centesima* tehát voltaképpen ellentétben volt a magyar király által 1217-ben kötött kereskedelmi megállapodás vámrendelkezésével.

1217-ben megjelent tehát a nyolcvanad, az *octogesima* is, éspedig kifejezetten mint külkereskedelmi határvám, közelebbről behozatali értékvám. A szerződés ezt kölcsönös kötelezettségként (*vicissim*) írta elő: a Velencét járó magyarországi kereskedőkre is nyolcvanadot szabott ki. Az utóbbira utalt vissza Ziani *doge* néhány évvel később (1226), amikor — az alattvalóit Magyarországon ért károk megtérítésének jogcímén — az odaérkező magyarokat áruik értéke szerint meghatározott többletfizetéssel terhelte, a „szokásos járandóságon”: nyilván a nyolcvanadon felül.⁵⁶

Nos, ha előbb az $1/96$ -ról még föltehetjük, hogy ez a századrész elvének a tizenkettes számolási rendszerben való kifejezése, mint tegyük most már az $1/80$ -dal? Ez már nem 1,04%, hanem 1,25%. Ekkora számítási hézagot, lazaságot aligha engedélyezhetünk még a XIII. század emberének sem (aki különben, ti. az udvari, egyházi és kereskedő ember, elég jól tudott számolni, közönséges törtéket használni).

A dolog nyitja nyilván másutt rejlik. Szerintünk nem egyébben, mint a régi *consuetudo*, az $1/240$ vámkulcs újmódi alkalmazásában, annak egy újfajta *megsokszorozásában*. Ha a vámjövedelmük gyarapításán buzgólkodó esztergomi kanonokok 1255-ben az $1/240$ -et pon-

⁵⁶ Ljubić, I, 38; Wenzel, XI, Bp., 1873, 196—197.

tosan két és félszeresére, 1/96-ra emelték, akkor a csökkenő domaniális bevételek helyett más, pénzbeni jövedelmeket szorgalmazó II. András király — esetleg velencei példából kiindulva⁵⁷ — már 1217-ben megelőzte és felülmúlta őket, amennyiben nem átalította az 1/240-et egyenesen háromszorosára emelni: 3/240-re, vagyis 1/80-ra, octogesimára. Talán egy kicsit meg is ijedt ettől a történelmi tettétől. Legalábbis erre vall, hogy a *dogé*val kötött szerződése — mihelyt a nyolcvanadot a Velence és Magyarország közötti áruforgalomban elvileg bevezette, gyakorlatilag úgyszólván nyomban hatástalanította, leszűkítve annak érvényét „*praeterquam de auro et gemmis ceterisque pretiosis lapidibus et pannis sericis, seta et speciminibus, de quibus nihil persolvere tenebuntur*”.⁵⁸ Azaz a velenceiek magyarországi behozatalának fő árucikkeit: a fűszereket, selyemszöveteket, drágaköveket, és kivitelüknek akkor még az ezüsthöz is fontosabb tárgyat: az aranyat nyomban kivonta a nyolcvanadfizetés alól.

⁵⁷ A korabeli velencei kereskedelemben ismeretes volt a nyolcvanad, sőt ennek duplája, a negyvened is: *Ljubić*, I, 37, 46 (1226, 1232); *Wenzel*, XI, 194 (1226); *H. Kretschmayr*, *Geschichte von Venedig*, II, Gotha, 1920, 121. — *Vö. G. Rösch*, *Die Wirtschaftsbeziehungen der Ostalpenländer zu Venedig am Beginn des XIII. Jahrhunderts*, *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, 70, 1979, 76—77.

⁵⁸ *Wenzel*, VI, 381—382; *Ljubić*, I, 29—30.

Akárhogy is áll a dolog: a 3/240, vagyis 1/80 elve 1217-ben bevonult a magyar kereskedelem történetébe.⁵⁹

5.

Az *octogesima* mint vámkulcs, mint behozatali értékvám, ha nem is nézett akkora jövő elé, mint a *centesima*, maga is végigvonult az egész XIII. századon. Utolsó említésére abban a nevezetes szabadalomlevélben (és megújításai-ban) lelünk, amelyet Károly Róbert 1336 legelején, János cseh és Kázmér lengyel királlyal Visegrádon tartott „kongresszusa” után állított ki a cseh királlyal egyetértésben, a Cseh- és Morvaország felől érkező külföldi kereskedők részére — pontosan meghatározva az utat, amelyen Magyarországra jöhetnek, valamint kijelölve a vámhelyeket és vámtételeket, amelyekre kötelezettek.⁶⁰

Az oklevélből megtudhatjuk többek között, hogy az a *via seu strata publica* (országút), amely Morvaország felől vezetett hazánkba, Alba Ecclesiánál, magyarul Újvárnál, későbbi nevén Holicsnál ért magyar földre, és itt, a

⁵⁹ Az a feltételezés, hogy a nyolcvanad már a XII. század folyamán keletkezett — *Domanovszky*, 14; vö. *Hóman* (1921), 73 —, forrásszerűen nem támasztható alá és nem is valószínűsíthető.

⁶⁰ MTT, IV, Pest, 1857, 134—135; *Wenzel G.*, Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból (= *Wenzel*, ADE), I, Bp., 1874, 343—345.

határátlépésnél, a kereskedőknek áruik után nyolcvanadot kellett leróniok (in primo introitu ad metas regni Hungariae... debet solvi *octuagesima* de rebus mercimonialibus). A nyolcvanad tehát itt is mint határvám, és pedig mint behozatali értékvám szerepel.

De az 1336. évi oklevél számos egyéb szempontból is figyelmet érdemel. Többek között azért, mert benne a nyolcvanad együtt szerepel egy másik, még sokkalta fontosabb és nagyobb történeti pályára hivatott értékvámmal: a dolgozatunk fő tárgyát képező *harmincadal*. Az oklevél ugyanis a holicsei nyolcvanadnak, majd a *strata publica* magyarországi, Sasvárról Nagyszombatra, innen Budára vezető szakasza vámhelyeinek és az ezeken lerovandó, fix összegű *tributumok*nak a leírása után így folytatódik: „hoc tamen declarato, quod in locis *tributorum* supradictis nullas fieri debeat religatio curruum, praeterquam in civitatibus, in quibus *tricesimam* constituerimus exigendam” — kijelentve tehát, hogy a felsorolt *vámhelyeken* nem kell a kereskedők szekérrakományait kibontani (hiszen ezeken a vám a régi gyakorlat szerint, szekerenkénti átalányösszegben fizetendő), „kivéve azokban a városokban, ahol *harmincadot* rendeltünk el szedni” (vagyis ahol a fizetséget a szállítmányok értékének arányában kell leróni). A *tricesimát*, mint értékvámot, eszerint ekkor éppen nem a határon, hanem az országon belül bizonyos városokban (*civitas*) hajtották be.

Hogy mely városokban és mióta, arról korábbi, XIII. századi és XIV. század eleji oklevelek adnak felvilágosítást — részben *a negativo*, azaz harmincadmentességek engedélyezésével, részben pozitív formában.

A *tricesima* legkorábbi előfordulásaként a varasdiak már említett, 1209-es keltezéssel II. Andrásnak tulajdonított vám- és harmincadmentességét szokták felhozni, amely szerint „nullus... burgensis tributum et tricesimam solvere teneatur”, kivéve a német földre utazókat, akiknek élőállatok és szekérrakomány után fizetendő vámterheit fentebb már ismertettük.⁶¹ Ezt az oklevelet azonban Szentpétery Imre hamisnak találta;⁶² érveléséhez azzal járulhatunk hozzá, hogy harmincadvám, illetőleg harmincadmentesség említését 1209-ben kissé korainak tartjuk. A varasdiak hiteles kiváltságlevelei (1220, 1242) csak *tributummentességet* biztosítottak számukra belföldön;⁶³ ehhez nyilván utólag toldották hozzá a *harmincadmentességre* való utalást — akkor, ami-

⁶¹ Fejér, III, 1, 86—90; Endlicher, 405—406; Smičiklas, III, 89—91. — A *tricesima* első említésének tekintette Takáts, 25; Domanovszky, 7, 19; vö. Hóman (1916), 527.

⁶² Szentpétery I., Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I, 1, Bp., 1923, 80 (Reg. 247). — Vö. Pleidell, 6; Fekete Nagy A., A magyar—dalmát kereskedelem, Bp., 1926, 29—30. — Ezzel elesik az a feltételezés is, hogy a harmincadvám keletkezésének idejét esetleg „a XII. század utolsó éveibe kell tennünk”: Domanovszky, 23.

⁶³ Smičiklas, III, 186—187; Smičiklas, IV, Zagrabiae, 1906, 166—167.

kor már a *tricesima*-szedést is bevezették egyes *civitas*okban.⁶⁴

Az ilyen *civitas*ok sorát pedig *Esztergom* nyitotta meg. Erről tanúskodik II. Andrásnak egy 1215-ben kelt (a kutatás által eddig figyelembe nem vett) oklevele, amelyben a harmincad első pozitív említésére bukkanunk. A király ekkor a már korábban eladományozott esztergomi vásárvám mellé a kakati (párkányi) révvámot is az esztergomi káptalannak ajánlódokozta; egyben előírta, hogy a Dunán Kakat felől átkelő kereskedők nem kerülhetik el Esztergomot (venire debent in civitatem nostram Strigoniensem), és csak akkor folytathatják útjukat, ha ott megfizették a káptalannak járó vámot és a királynéi harmincadot (ibi tributo persoluto ipsi capitulo et *tricesima* reginali).⁶⁵ Eszerint Esztergomban — amelynek vásárvámját, mint láttuk, éppen a XIII. század elején kezdték írásba foglalni — 1215-ben már *harmincadot* is szedtek.

A *tricesima* időrendben következő okleveles szereplése — a heiligenkreuzi apátság 1229. évi

⁶⁴ Később Varasd maga is e városok közé került; az 1498: 34. tc. a szlavóniai „főharmincadok” egyikeként említette: CJ, I, 612—613.

⁶⁵ *Fejér*, III, 1, 167; *Knauz*, I, 207. — Az oklevelet újból kiadta és néhány évtizeddel későbbi hamisítványnak tekinti: *R. Marsina*, *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, I, Bratislavae, 1971, 156. — Magam *Szentpétery* és *Györffy* véleményét fogadom el, akik az oklevelet egybehangzóan hitelesnek tartják: I, 98 (Reg. 300), illetve II, 240—241, 250, 276, 293. — Köszönöm *Solymosi L.* idevágó szíves észrevételét.

szabadalomlevelében — a varasdi esetre emlékeztet. Az ausztriai cisztercita apátságnak (Sancta Grux, Heiligenkreuz, Szentkereszt) Moson megyében is volt birtoka: az egykor besenyők lakta Legentő, amellyel még Imre király ajándékozta meg 1203-ban. II. András az adományt 1208-ban megerősítette,⁶⁶ majd 1222-ben a birtok népeinek *tributummentességet* engedélyezett.⁶⁷ Ezt toldotta meg *harmincadmentességgel* a kérdéses 1229-i oklevél, ki-mondván, hogy a legentői birtok emberei „nec tributum, nec *tricesimam*, . . . nec etiam denarios, qui vocantur uothpenez [útpénz] alicui persolvant”.⁶⁸ Ámde az 1229-re datált szöveget a forráskritika hamisnak találta;⁶⁹ a harmincadmentességre való utalás itt is későbbi kéz műve. Talán nem sokkal későbbié, mert Béla ifjabb király, atyja elhatározására hivatkozva, már a következő évben (1230) olyan oklevelet bocsátott ki, amely Legentő és Királyudvar lakosait bármiféle szolgáltatásaik és áruik szállítása közben mindennemű vámosoktól és *harmincadosoktól* „sérthetetlennek” nyilvánította.⁷⁰

⁶⁶ Wenzel, I, Pest, 1860, 97—98.

⁶⁷ Fejér, III, 2, Budae, 1829, 483; Wenzel, I, 183—184.

⁶⁸ Wenzel, I, 261—262.

⁶⁹ Szentpétery, I, 147 (Reg. 458).

⁷⁰ „... volumus quoque eos liberos... in omnibus locis regni nostri sive importando sua, sive exportando nostra donaria, videlicet sales, pisces, frumenta, vinum, caseos, lanam, pannos, agnos, animalia seu quaelibet alia ab omnibus *tributariis*,

Azt pedig, hogy ez idő tájt, az 1230-as években már nemcsak Esztergomban szedtek harmincadot, II. András egyik utolsó rendelkezése valószínűsíti. A király ugyanis egy 1235. évi oklevelében (amelyet Thallóczy Lajos fedezett fel a barcelonai levéltárban)⁷¹ — Jolán leánya 12 000 ezüstmárkányi hozományáról szándékozván gondoskodni — ennek törlesztéseképpen a maga egész harmincadjövedelmét kötötte le egy időre veje, Jakab aragóniai király javára (*omnes proventus tricesimae nostrae titulo duodecim milium marcarum argenti duximus ad tempus obligandos*). Hozzátehetjük: elég hosszú időre, legalább nyolc évre, hiszen az évenkénti törlesztési részletet — mint a harmincadbevétel akkori egy évi összegét — a kötelezvény 1500 márkában jelölte meg (*dicta quaeque tricesima singulis annis pro mille et quingentis marcis in solutionem deputabitur*).⁷² Ennek értelmében IX. Gergely pápa a királyleányt még ugyanebben az évben a Szentszék pártfogásába vette,⁷³ és a pécsi püs-

monetariis, tricesimariis, salinariis et ab omnibus exactoribus illaesos permanere”: Wenzel, I, 270—271. — A heiligenkreuzi apátság e birtokára lásd még Wenzel, II, Pest, 1861, 109, 111—113 (1240); II, 271—272 (1256).

⁷¹ Thallóczy L., Árpádházi Jolán, Aragon királynője, Sz, 1897, 577—592; vö. Domanovszky, 21—22.

⁷² Thallóczy, 584. — 1500 márka aligha lehetett egyetlen (esztergomi) harmincad évi bevétele 1235-ben, még az összeg bizonyos mértékű eltűlése esetén sem.

⁷³ Fejér, III, 2, 448; Wenzel, I, 335. — Vö. Kropf L., Árpádházi Jolán, Aragon királynője, Sz, 1897, 224.

pököt meg a templomos és ispotályos rend magyarországi mesterét felhívta a lekötött harmincadjövedelem begyűjtésére, míg abból a hozomány összege ki nem telik.⁷⁴

Mindezek alapján kézenfekvőnek tűnik az a feltevés, hogy az új értékvám, a *tricesima* bevezetése mögött éppúgy a pénzügyekben is dús fantáziájú II. András alakját, illetve kormányát lássuk kezdeményezőként megjeleni, mint ahogyan fentebb az *octogesima* mögött. A két új értékvámfajta első hiteles előfordulása (1215 és 1217) II. András uralkodásának ugyanarra a szakaszára: Apod (Ampod) fia Dénes tárnokmesteri működésének első éveire⁷⁵ esik. Az ő nyomdokán haladhattak tovább utódai — nemcsak a harmincad behajtásában, hanem a harmincadbevétel előzetes lekötése, illetve bérbeadása dolgában is.

Közvetlenül a tatárjárás után történt — szólt erről visszatekintőleg IV. Béla király egy 1268. évi (eddig kellő figyelemre nem méltatott) oklevelében —, hogy Komárom várát tartozékaival és egy tatai malommal együtt Henuknak (Henulnak), a zsidók *comes*ének adományozta, akinek a fiai, Wluen (Welven), Nekkul és Oltman utóbb bizonyos pénzösszegért a harmincadot is bérbe vették Mária

⁷⁴ Domanovszky, 47, — Vö. Balics L., A római katolikus egyház története Magyarországon, II, 2, Bp., 1885, 302, 307—308, 323.

⁷⁵ Hóman(—Szekfű), I, 477—478, 487—488, 499—502, 505.

királynétól (conduxissent tricesimam a domina regina . . . pro certa pecuniae quantitate). A határidő eltelte után azonban a bérből adósok maradtak még 800 ezüstmárkával, és minthogy többszöri halasztás után sem egyenlítették ki tartozásukat, a királyné a komáromi birtokot férje tudtával és egyetértésével visszavette tőlük, és a hátralékkal azonos összegért rögtön el is adta Walter budai *comes*nek. Eljárásának az volt a jogcíme — bocsátotta előre az oklevél bevezetője —, hogy „a harmincadbérlők vagy azok, akik a harmincadbevételket megvásárolják” (*conductores tricesimae seu emptores reddituum tricesimae*), a kamarabérlőkhöz hasonlóan egész ingó és ingatlan vagyonukkal felelősek a vállalt bérleti díj időbeni megfizetéséért.⁷⁶ A *tricesimát* tehát — amelyet 1222-ben az Aranybulla 24. és 29. cikkelye még nem említett a királyi jövedelmek között⁷⁷ — 1268-ra már kezdték a kamarai bevételek szokásos tételei közé sorolni.

Harmincadbevételének egy részét kötötte le előre IV. László is 1276-ban, éspedig a veszprémi püspöknek királynéi kancellári tisztjében való javadalmazására. Erről szóló rendelkezé-

⁷⁶ Fejér, IV, 3, Budae, 1829, 443—457; Knauz, I, 550—560; vö. Takáts, 31 (téves forrásmegjelöléssel). — A *comes Iudaeorum* nyilván azonos a *iudex Iudeorum*-mal: lásd IV. Béla 1251. évi *Iura Iudeorum*-át: Endlicher, 473—477. — Walter *comes*-ről, mint budai bíróról: Salamon, II, 222—224, 227, 233.

⁷⁷ CJ, I, 140—143.

se különösen azzal vonja magára a figyelmet, hogy konkrétan is megnevezte, melyik harmincadról van szó. A püspök — hangzik a szöveg — 500 márka évi járandóságát „*de tricesima nostra nominatim Iauriensi*”: a győri harmincadból (vagy valamely más királynéi jövedelemből) vegye fel.⁷⁸ Eszerint Esztergom után valószínűleg Győr volt az országban az a második hely — ha nem is minősült még *civitas*-nak —, ahol a vásárra vitt vagy átmenő áruk után *tributum* mellett *tricesimát* is szedni kezdtek. Nem véletlenül, hiszen Győr szárazföldi és vízi áruforgalma a XIII. század közepén, idézett vámtarifájának tanúsága szerint, szintén számottevő méreteket öltött. S ha már az 1255. (vagy 1260.) évi szabályzata is gondoskodott arról, hogy a győri vámot Füzítő vagy Abda felé elkerülő német szekér (meg az abdai kerülőúton német földre hajtott szarvasmarha) se maradjon vámolatlan,⁷⁹ akkor 1271-ben IV. Istvántól nyert kiváltságlevele, amely a győri várba áttelepített királyi *hospeseket* kivonta a megyésispán joghatósága és járadék-szolgálatára alól, további intézkedést tett a nyugati irányú külkereskedelem Győr felé terelésére. Kimondta ugyanis, hogy minden kereskedő, aki Ausztriából Magyarországra jön, illetőleg Magyarországról Ausztriába megy, kö-

⁷⁸ Fejér, V, 2, 337—339.

⁷⁹ Fejér, IV, 2, 323—324; Endlicher, 491—493; Wenzel, VII, 523—524.

teles áruít a győri várban lerakni és eladásra felkínálni.⁸⁰ Győr ezzel voltaképpen árumegállító jogot kapott, ami a *tributumszedés* mellett a *harmincadszedés* — tehát érték szerinti vámolás — bevezetésére is gyakorlati lehetőséget nyújtott.⁸¹

Az árumegállítás és harmincadszedés közötti összefüggést közvetlenül is megvilágítja az az oklevél, amelyet Lodomér esztergomi érsek, egy Esztergom és Buda között támadt viszály kapcsán éppen az esztergomi vámtarifa lezárását követő évben, 1289-ben adott ki. A forrás szövegéből e helyütt csak azt a tanulságos részletet idézzük fel, amely Esztergomot királynéi *harmincadhelynek* és káptalani *vámhelynek* nevezte (*Strigonium, locum videlicet solutionis tricesimae reginalis et tributí capitulo ecclesiae nostrae Strigoniensis provenientis*). Utóbb pedig kifejtette, hogy a városhoz egy olyan hely tartozik, „ahol minden kereskedőnek meg kell állni, és áruít kibontva megfizetni a királynéi *harmincadot* és a káptalani *vámot* (*locus apud Strigonium omnibus mercatoribus de-*

⁸⁰ „Statuimus etiam, quod omnes mercatores usque Austriam in Hungariam descendentes et de Hungaria in Austriam transeuntes mercimonia sua in castro deponant lauriensi ad concambium faciendum”: *Fejér*, V, 1, Budae, 1829, 149; *Endlicher*, 528. — A győriek szabadalmaira lásd még *Fejér*, V, 2, 112—113 (1273); V, 3, 278 (1285); VIII, 2, Budae, 1832, 446 (1323).

⁸¹ Vö. *Domanovszky S.*, A szepesi városok árumegállító joga, Bp., 1922, 25, 64.

scendendi et explicatis suis mercibus tricesimam reginalem et tributum Strigoniensis capituli persolvendi).⁸² A királynéi harmincad tehát az 1215. évi első említése óta stabil intézménnyé fejlődött a városban: Ladomér érsek ebben az 1289-i oklevelében a vámszedéssel együtt mint „emberemlékezet óta gyakorolt szokást” (*ex consuetudine, cuius temporis non exstat memoria*) tartotta számon.

Ezek szerint éppen Esztergom és Győr, amelyeknek nevezetes vámtarifái maradtak fenn a XIII. századból, volt az első két *harmincad* hely is az országban. S mit mondhatunk akkor a harmadik részletes korabeli vámtarifának — a XIII. századi vásárvám „normáltarifájának” — a helyszínéről: a lendületesen feltörekvő Budáról?

Buda 1244-re datált, IV. Bélától származó kiváltságlevele⁸³ — amely csak későbbi átírásban maradt fenn, s nem biztos, hogy az eredetihez képest változatlan szöveggel⁸⁴ — említést tett harmincadszedésről, de annak helyét egyértelműen nem jelölte meg. Az oklevél egyik rendelkezése szerint ugyanis a város lakói vámmentességet kaptak, „kivéve a harmincadot és azt a sóvámot, amelynek behajtá-

⁸² Knauz, II, 252—253.

⁸³ Fejér, IV, 1, 326—329; Endlicher, 466—469; MTT, I, Pest, 1855, 94.

⁸⁴ Salamon, III, 34—54; Domanovszky (1922), 26. — „Az oklevelet Salamon kétes hitelűnek állította, de alaptalanul”: Szentpétery I, 234 (Reg, 781).

sára a budai egyház jogosult” (*salva tricesima et salvo iure ecclesiae Budensis, quantum ad tributa de salibus exigenda*). Vajon azt jelenti-e ez a szövegrész, hogy *itt, Budán* szedték nemcsak azt a sóvámot, hanem azt a harmincadot is, amelyre a helybéliek felmentése nem terjedt ki? Erre enged következtetni az oklevélnek egy másik rendelkezése, amely árumegállítási jogot adott a városnak, előírva, hogy „a lefelé vagy fölfelé közlekedő, áruval rakott kisebb és nagyobb hajók (*naves et carinae*) álljanak meg náluk (*apud eos descendant*), és mindennap tartsanak vásárt (*forum habeant quotidianum*)”. Az árumegállítás és a harmincadszedés kapcsolatát ismerve, és a *tricesima* említésének fenti szöveggörnyezetét tekintve valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy az esztergomi és győri harmincad mellett a később oly fontos szerepet játszó budai harmincad eredete is a XIII. századra nyúlik vissza.⁸⁵

Ha pedig a XIII. század folyamán egyes vámhelyek mellett megjelentek az első *harmincad*helyek is az országban, akkor az utakat és vásárokat járó városi, mezővárosi polgárok, *hospesek* viszont érdekeltté váltak abban, hogy

⁸⁵ Ladamér esztergomi érsek 1295-ben a budai egyház igényét nemcsak megerősítette, hanem — II. Géza állítólagos oklevelére hivatkozva — oly mértékben kiterjesztette, hogy vele szemben a budaiak *tributummentességét* is voltaképpen hatálytalanította; a *harmincadra* pedig — úgymond — IV. Béla fölmentvénye sem vonatkozott (*praeter tricesimam*): *Fejér*, VI, 1, Budae, 1830, 358—360; *Knauz*, II, 375—377.

tributummentesség mellett *harmincadmentesség*et is szerezzenek maguknak (ahogy ezt már a fentebb tárgyalt varasdi és heiligenkreuzi oklevelek is példázták). Bár a IV. Bélától és utódaitól nyert királyi mentesítések zöme továbbra is a vámfizetésre korlátozódott,⁸⁶ megjelentek már a vám és harmincad alól való együttes *exemptio* hiteles esetei is.

Az „egyszerű” vámmentességről a vám- és harmincadmentességre való átmenet aktusát és időpontját a zágrábi polgárok esetében tudjuk közélről is megfigyelni. Már a zágrábi egyház 1217. évi privilégiuma — amelyet II. András király Velencével való kereskedelmi és szállítási megállapodását közvetlenül követően, a Szentföldre vezető útján erősített meg — kimondta, hogy „az egyház népe, akár a püspöké, akár a káptalané, semmilyen vásáron sem kötelezhető vámfizetésre”.⁸⁷ A káptalani városrész mellé azután IV. Béla 1242-ben új városrészt (*civitatem liberam*) alapított a Gréc-hegyen (*in monte Grech*), és az odagyűlt *hospeseket* rögtön olyan kiváltságokkal ruházta

⁸⁶ Lásd például: „... universi cives et hospites Strigonienses in [sic!] suis mercimoniis, ad quemcunque locum tributarium accederent, infra terminos regni Hungariae nullum tributum persolverent”: *Fejér*, IX, 3, 484 (1243); „... cives nostri Supronienses, prout cives nostri Albenses et Budenses, in locis tributorum nullum tributum solve teneantur”: *Nagy I. et al.*, Hazai okmánytár, II, Győr, 1865, 25 (1297 körül).

⁸⁷ *Endlicher*, 409; *J. B. Tkalčić*, Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis (= *Tkalčić*, Ep.), I, Zagrabiae, 1873, 44.

fel, amely az országos *tributum* mentességet szintén magában foglalta.⁸⁸ Szóról szóra megismételte ezt 1266. évi újabb szabadalmában, amely szerint a Zágráb melletti Gréc-hegyen lakó polgárok „tributa inter regales terminos in nullo loco solvere teneantur”.⁸⁹ A városbeliek azonban már a következő évben azzal a kéréssel fordultak a királyhoz, hogy mivel „a különböző vámok és harmincadok miatt” (*propter diversa tributa et tricesimas*) nem tudnak gyarapodni, mentse fel őket *mind-ezek* alól. Ezt a kérésüket teljesítve bővítette hát ki kedvezményüket az uralkodó 1267-ben immár olyanformán, hogy „infra terminos regni nostri aliquod *tributum* tam in aquis, quam in terris, nec aliquam *tricesimam* in nullo loco solvere teneantur”.⁹⁰

Nem ez volt az első eset, amikor IV. Béla együttes, mind a vámrá, mind a harmincadra kiterjedő mentesítést adományozott. 1260-ban (vagy 1263-ban) kapták tőle a Liptó megyei Lipcse hospesei a szabadalmukat, „ut per totum regnum Hungariae de suis mercimoniis

⁸⁸ „... tributa infra regales terminos in nullo loco solvere teneantur”: *Endlicher*, 452; *Tkalčić* (Civ.), I, 15.

⁸⁹ *Endlicher*, 509; *Tkalčić* (Civ.), I, 41.

⁹⁰ *Fejér*, IV, 3, 396—397; *Tkalčić* (Civ.), I, 44—45; *Smičiklas*, V, *Zagrabiae*, 1907, 423—424. — Nem zárható ki annak lehetősége, hogy a zágrábiak harmincadmentesítési kérelme éppen a városukban bevezetett *tricesimára* vonatkozott, vagyis a zágrábi harmincad eredete is a XIII. századra megy vissza. — Vö. fentebb a budai harmincadról mondottakkal: 83—84. jegyzet.

propriis nullum *tributum et tricesimam* solvere teneantur”.⁹¹ Feltehető, hogy a *saját* áruk hangsúlyozása — a „de suis mercimoniis *propriis*” körülírással, az okleveles gyakorlatban szokásos „de suis mercimoniis” vagy „de suis mercibus” helyett — a másoktól vásárolt (átvett), esetleg a külföldről behozott áruknak a mentesítés hatálya alól való kirekesztésére kívánt utalni.⁹² Vagy két évtizeddel később, 1279-ben ugyanis IV. László éppen ilyen megszorítással adott *tricesima*-mentességet a vásáriaknak és a szombathelyieknek. „A harmincad behajtása felől pedig úgy találtuk jónak rendelkezni — hangzott róluk a királyi szó —, hogy országunk egyetlen helyén se tartozzanak harmincaddal szekereik és bárminemű rakományaik után, csupán azok után, amelyeket *külföldről hoznak be* országunkba, és amelyek után éppúgy fizessék meg a kijáró harmincadot, mint a többi kereskedő”.⁹³ Ez a rendel-

⁹¹ *Fejér*, IV, 3, 9—11; lásd még *Takáts*, 28 és *Domanovszky* (1916), 19. — Vö. a győri hospesek 1271. évi szabadalmával, amely az országos *tributum*mentességet adta meg nekik *saját* áruik után: „nec in ipso foro, nec alias infra regni limites *de suis propriis* mercimoniis aliquod tributum solvere teneantur”: *Fejér*, V, 1, 146—149; *Endlicher*, 526—529.

⁹² Vö. az esztergomi polgárok és a káptalan között a tatárjárás után támadt (korábban tárgyalt) vámvitával, amely a külföldön és belföldön vásárolt posztók megkülönböztetése körül folyt, és 1255-ben azzal zárult, hogy minden posztó után meg kell fizetni a káptalani vámot: *Knauz*, I, 424—426.

⁹³ *Fejér*, V, 2, 525—528; *Endlicher*, 551—554; *Ipolyi A. et al.*, Hazai okmánytár, V, Győr, 1873, 60—62.

kezés mintegy előrevetette az árnyékát annak a vitának, amely aztán a következő évszázadban bontakozott ki a harmincadvám érvényesítése körül: vajon csak a külföldről behozott áruk esnek-e *tricesima* alá, vagy a külföldre kivittek is? A kérdés persze csak akkor kerülhetett előtérbe, amikor a harmincad már kezdte a külkereskedelmi vám jellegét öltetni.

A XIII. században azonban még nem ez volt a helyzet. A II. András által kezdeményezett és utódai által felkarolt *tricesima* olyan vámot jelentett, amelyet az ország belsejében (*infra terminos regni*) a *tributum*on kívül szedtek egyes városokban a király vagy a királyné számára, mégpedig azoktól a kereskedőktől, akik nem rendelkeztek *tributum*ra és *tricesimára* egyaránt kiterjedő királyi mentesítéssel (a gyakorlatban persze néha tőlük is); éspedig általában — a kivételes eseteket leszámítva — függetlenül attól, hogy áruik külföldi vagy belföldi eredetűek (illetve rendeltetésűek) voltak-e. Ebben a funkciójában viszont a harmincad intézménye — bizvást elmondhatjuk — meggyökeresedett a XIII. századi Magyarországon. Amikor IV. László 1277. évi oklevelében, „a Rudolf német királlyal mint barátjával kötött szövetséghez híven”, arról biztosította a német kereskedőket, hogy bátran járhatnak-kehetnek portékáikkal országában, ezt úgy fejezte ki, hogy senki sem terhelheti őket más-sal, mint „a szokásos harmincaddal és vám-

mal''.⁹⁴ S amikor III. András 1298-i dekrétumának 21. cikkelyében arról szólt, hogy az újonnan felállított vámokat el kell törölni, előrebocsátotta, hogy a királyi vagy királynéi *vámokat vagy harmincadokat* viszont továbbra is maradéktalanul be lehet hajtani (*regalia seu reginalia in tributis seu tricesimis cum omni integritate percipi possint*).⁹⁵

6.

A II. András által kezdeményezett és közvetlen utódai által felkarolt *tricesima* újabb térnyerése és külkereskedelmi vámmá való átértelmezésének törekvése Anjou-házbeli uralkodóink személyéhez és gazdaságpolitikájához kapcsolódik. A XIV. századból már olyan számban és gyakorisággal maradtak fenn harmincadra (illetve harmincadmentességre) vonatkozó forrásadatok, hogy részletes ismertetésükbe ehelyütt nem bocsátkozhatunk, csupán a legfontosabbakra szorítkozhatunk.

Mindenekelőtt Károly Róbertnek arra a már említett, 1336. évi szabadalomlevelére, amelyben a Cseh- és Morvaország felől érkező

⁹⁴ „... mercatores ipsius regis, qui ad regnum nostrum undique cum suis mercimoniis proficiscuntur, nullus vestrum *praeter iustam tricesimam et tributum consuetum* ab antiquo praesumat aliququaliter molestare”: *Fejér*, V, 2, 387—388.

⁹⁵ *Endlicher*, 636.

idegen kereskedőknek védelmet és biztonságot ígért; egyben a határ átlépésekor, Holicson *nyolcvanad*, majd Nagyszombaton és Esztergomon át Budára menet tizenegy helyen *tributum*, végül pedig a „városokban” *harmincad* fizetésére kötelezte őket („in civitatibus, in quibus tricesimam constituerimus exigendam” — idéztük fentebb).⁹⁶ Immár tudjuk, hogy melyek voltak biztosan már a XIII. században harmincadhellyel bíró városok: Morvaország felől a leírt holicsei úton Esztergom; Ausztria (Bécs) felől az egyik úton szintén Esztergom, a másikon Győr; valamint minden bizonnyal Buda is, amely mindhárom út végpontját jelentette.⁹⁷ Az 1336. évi oklevél pedig — amely

⁹⁶ MTT, IV, 134—135; *Wenzel*, ADE, I, 343—345.

⁹⁷ Károly Róbert 1336. évi oklevele Holics és Nagyszombat között a következő *tributum*helyeket sorolta fel: Sasvár vagy Szenice, Jablonca, Bikszád vagy Bény; Nagyszombat városától Budáig pedig (*a civitate Tyrnaviensi usque Budam*) a következőket: Farkashida, Sempte, Nyárhíd, Udvard (utóbbi kettő az esztergomi érsek falui, majd a Dunán átkelve Esztergom „innen-ső része” (*ultra Danubium ex ista parte in Strigonio*: bizonyára Esztergom-Újváros, más néven Németváros értendő rajta); (Pilis-)Csaba; az óbudai várhoz tartozó Szentjakabfalva; végül maga Buda, a városkapunál (*in porta civitatis Budensis*). Az e helyeken fizetendő *vámtételek* részletes felsorolását követte az *in civitatibus* behajtandó *tricesimáról* szóló általános rendelkezés. — A következő évben (1337) Telegdi Csanád esztergomi érsek adott szabadalomlevelet — a király egyetértésével — a Csehország felől érkező kereskedőknek, amikor is az érseki falvakban: Nyárhídon és Udvardon, valamint magában Esztergom-Németvárosban lerovandó vámjaikat, élete tartamára, módosított összegben szabta meg; kivonatossan közli: *Pór A.*, *Külkeres-*

a *civitas*okban behajtott harmincadokról beszél, és a leírt útvonalon Budán kívül Nagyszombatot is *civitas*nak (lakosait pedig *civis*-nek) nevezi — a budai harmincad fennállását megerősíti, s emellett Nagyszombatban is harmincad létesítését sejteti.⁹⁸

Hogy a holics—budai úton a harmincadszedés nemcsak szilárd intézménnyé, hanem a királyi jövedelmek külön figyelmet érdemlő tételévé vált,⁹⁹ arra Nagy Lajos oklevelei vet-

kedelmünk fellendülése a XIV. században, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (= MGSz), 1903, 433—435; Pleidell, 39—40. — Az utóbbinak a két oklevélről adott értelmezését egy lényeges ponton korrigálnunk kell. „Hogy Esztergom a vámhelyek között van felsorolva — írta —, azt bizonyítja, hogy Esztergom nem harmincadhely”: 37. — Nos, az 1337-i érseki oklevél a királyi (királynéi) harmincaddal természetesen nem foglalkozott. Az 1336-i királyi oklevél pedig, mint láttuk, csupán a *tributum*helyeket sorolta fel megnevezetten, a *civitas*okban felállított *harmincadokról* pedig csak általánosságban szólt. Egyetlen városra sem utalt név szerint, következésképpen Esztergomra sem, amely (mint láttuk) mind káptalani vámhely, mind királynéi harmincadhely volt.

⁹⁸ Nagyszombatot utóbb a „harmincadok régi helyei” között említette az 1498: 34. tc., mint a trencsényi főharmincad egyik fiókját: CJ, I, 612—613. — A holicsi vám viszont már a XIV. század második felében elvesztette határvám jellegét; szekerenként kivetett *tributum* lépett itt az *octogesima* helyére: Fr. Zimmermann—C. Werner—G. Müller, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, II, Hermannstadt, 1897, 337—339. (1370)

⁹⁹ Hogy a harmincad általában is számottevő királyi jövedelemforrássá vált Károly Róbert idején, egyebek között 1342. évi dekrétuma — voltaképpen Hippolit mesterrel kötött kamara-bérleti szerződése — tanúsítja, amelynek 45. pontjában kötelezte

nek fényt. Amikor 1357-ben a prágai és nürnbergi kereskedők kérésére megerősítette apja kiváltságlevelét (illetőleg annak brünni átiratát),¹⁰⁰ akkor az átirat szöveg után szükségesnek tartotta megismételni nemcsak azt, hogy „a *tributumszedés* alkalmából egy vám-szedő se merje az atyánk oklevelében foglalt szabályozáson túlmenően terhelni őket”, hanem azt is: „nem kevésbé óhajtjuk . . . , hogy az említett prágai és nürnbergi kereskedők a mi igaz és régóta szokásos *harmincadainkat* éppúgy megfizetni tartozzanak, mint ahogyan országunk más kereskedői megfizetik”.¹⁰¹ Há-

magát, hogy az egész ország területén új pénzben fogja beszedni az összes királyi és királynéi adókat, „különösen a vámokat és harmincadokat” (specialiter *tributa nostra et tricesimas nostras*): CJ, I, 160—161.

¹⁰⁰ Wenzel, ADE, II, Bp., 1875, 481.

¹⁰¹ Wenzel, ADE, II, 484—486. — Vö. Nagy Lajos ugyanez évi (1357) s ugyancsak a prágai és nürnbergi kereskedők részére kiadott oklevelével, amelyben számukra külön is biztosította az apja által valamennyi csehországi kereskedőnek (*mercatoribus de regno Bohemiae universis*) megígért védelmet: Wenzel, ADE, II, 482—484; 1364. évi megerősítése: 616—617. — Ezek az iratok a prágaiaknak és nürnbergieknek a holicsei út használatában való különös érdekelttségére vallanak, hiszen már Károly Róbert 1336-i alapoklevele is „universos et quoslibet mercatores tam nostri et Bohemiae, quam aliorum regnorum”, valamivel későbbi, de még szintén 1336-ban kelt másik kiadványa pedig „mercatores de vicinis regnis et specialiter de regno Bohemiae” kecsegtette békés és biztonságos magyarországi kereskedelemmel: Wenzel, ADE, I, 344; 345—346. — Hasonló külön szabadságlevelét szereztek Lajos királytól erre az útvonalra Köln, Hoy és más Rajna menti városok kereskedői is, azzal, hogy „non maius

rom évvel később pedig (1360), megerősítve az esztergomi polgárok országos vámmentességét, amelyet azok egyébként éppen városukban voltak képtelenek érvényesíteni az esztergomi káptalan vámjogosítványával szemben, szintén külön is hangsúlyozta, hogy a mentesítés csak a vámra (*tributum seu telonium*) vonatkozik, de nem a királyi harmincadokra (*exceptis tricesimis regalibus*).¹⁰²

De nemcsak a *nyugati* kereskedelem fő útjain, hanem az *északi* útvonalakon sem volt már a harmincad ismeretlen ez idő tájt. A Károly Róbert és az Amadé-fiak között kötött egyezés már 1311-ben arra kötelezte az utóbbiakat, hogy bocsássák vissza az uralkodó hatalmába Szepest (valószínűleg Szepesvárat), Gölnicet és Kassát „cum universis *tricesimis*, tributis, censibus et quibusvis obventionibus”¹⁰³; eszerint

tributum in locis tributorum, nisi tantum, quantum mercatores de Bohemia et de Moravia solvere teneantur”: Wenzel, ADE, II, 47 (1344); 63—65 (1345); 633—634 (1365). Nyilván azonos volt a *harmincad*fizetési kötelezettségük is. Erre kifejezetten utalt Lajos ugyanez évi „civibus de civitate Wratislavia” adott kiváltságlevelé, amely szerint a boroszlói kereskedők „in solutionibus *tricesimarum* et *tributorum*” ugyanolyan elbánásra számíthatnak, mint a prágaiak és nürnbergiek, tehát „iustis . . . *tributis ac tricesimis* more et instar mercatorum Pragensium et Nurembergensium datis et persolutis” háborítatlanul közlekedhetnek az országban: Fejér, IX, 3, 495—498 (1365).

¹⁰² 1365. évi oklevelében hivatkozott Lajos király apja 1331-i és a maga 1360-i ilyen értelmű rendelkezésére: Fejér, IX, 3, 484.

¹⁰³ Fejér, VIII, 1, Budae, 1832, 405—412; vö. Domanovszky, (1922), 5.

a felsorolt helyek közül legalább az egyiken már szintén szedtek harmincadot. Gölnicbánya mellett szólhat az, hogy már 1278-ban — amint láttuk is — a Budáéval azonos, élénk forgalomról tanúskodó vásárvámtarifát kapott¹⁰⁴; néhány évvel későbbi kiváltságlevele pedig külön is megtiltotta, hogy a város környékén bárhol másutt vásárt tartsanak.¹⁰⁵ Ami a Szepességet illeti, a szász *hospesek* kiváltsága — amely V. István 1271-i oklevelének szövegében és Károly Róbert 1312-i megújításában maradt ránk — az évi 300 ezüstmárkában kiszabott *terrariumukról* kijelentette, hogy annak fejében mentesek „mindazoktól a behajtásokról és kivetésektől, adóktól és vámoktól” (*vectigalibus*), amelyeket az országban szednek.¹⁰⁶ Később csakugyan felállítottak harmincadot több szepesi városban, de nem Szepesváron, hanem Lőcsén, Késmárkon és Lublón.¹⁰⁷ A korai kassai harmincadszedést pedig a város hamarosan kibontakozó kereskedelmi szerepe valószínűsítheti — kivált, amióta 1324-ben Krakkóval szerződésre lépett, 1347-ben pedig Lajos királytól a Budáénak megfelelő, részletes, az árumegállító jogot is

¹⁰⁴ Wenzel, IX, 203—205.

¹⁰⁵ Fejér, V, 3, 125—126 (1282); 490—492 (1290); Endlicher, 613—614 (1290).

¹⁰⁶ Endlicher, 522—525; C. Wagner, *Analecta Scepussii sacri et profani*, I, Viennae, 1774, 196—197.

¹⁰⁷ Domanovszky (1922), 63—65, 128—131, 234.

magában foglaló kiváltságlevelet kapott.¹⁰⁸ Ezt a jogukat a kassai polgárok a következő évtizedekben nemcsak *Russia* és *Polonia* kereskedőivel szemben érvényesítették, hanem az Erdély és Várad felől érkezőkkel szemben is.¹⁰⁹ Később a kassai harmincad lett az északi kereskedelem *capitalis tricesimája* — fő harmincadállomása —, amelynek az említett szépesi városbeli harmincadok is „leányhelyei” közé tartoztak.¹¹⁰

Átellenben, a *déli-délnyugati* kereskedelmi forgalomban még közvetlenebb bizonyságunk van harmincadszedésre már a XIV. század első évtizedeiből. Károly Róbert 1316-ban adott ki szabadalomlevelet valamennyi külföldi kereskedőnek — de kétségtelenül elsősorban a velenceiek számára — arról, hogy javaikkal, áruikkal és embereikkel jövet és menet az egész országban bizton közlekedhetnek, ha megfize-

¹⁰⁸ Az 1324. évi szerződést ismerteti: *St. Kutrzeba*, *Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunkow handlowych Polski*, Krakowie, 1902, 59. — Már 1344-ben árumegállító jogot kaptak a kassaiak az orosz és lengyel földről érkezőkkel szemben, oly módon, hogy „regiae maiestati... damnum in suis tricesimis et tributis non inferretur”: *Fejér*, IX, 1, Budae, 1833, 210—212. — 1347. évi privilégiumuk: *Fejér*, IX, 1, 466—470. — *Vö. Salamon*, III, 48—51.

¹⁰⁹ *Fejér*, IX, 4, Budae, 1834, 135—136 (1368); 138—139 (1372); *Mályusz E.*, *Zsigmondkori oklevéltár*, I, Bp., 1951, 622—623 (1399). — *Vö. Hajnik I.*, *Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyes házakbeli királyok alatt*, Sz, 1868, 148—149, 153—154; *Pach Zs. P.*, *A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában*, Sz, 1975, 8—12.

¹¹⁰ 1498: 34. tc.: *CJ*, I, 612—613.

tik egyrészt azokat a *vámokat*, amelyekkel az elődeitől jóváhagyott régi szokás szerint tartoznak, másrészt azt a *harmincadot*, amelyet a Száva révjénél a maga építette vár alatt kell leróniuk (*debitis tributis solitis iuxta antiquam per nostros praedecessores consuetudinem, ac soluto tricesimo sub nostro castro, quod aedificari fecimus in portu Zavae*).¹¹¹ Károly király e rendelkezése tehát nem jelentett egyebet, mint a velencei kereskedőkre majdnem pontosan száz évvel azelőtt (1217) II. András által elvileg kiszabott *nyolcvanad*-kötelezettségnek immár *harmincad*-kötelezettségre való fölemelését.¹¹² A Száva révjénél, a királyi vár alatti

¹¹¹ Wenzel, ADE, I, 207.

¹¹² A szakirodalomban először Thallóczy L. képviselte azt a — fentiekől eltérő — nézetet, amely szerint „a magyar—velencei összeköttetésre nézve Károly . . . 1318-ban intézkedik, rendelve, hogy 100 márkát érő portékából 1 1/2 márkát kell fizetni: 1,5%-ot”: Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon, Bp., 1882, 83. — Osztozott az 1 1/2%-os velencei vámra vonatkozó felfogásában Takáts is: 31. — Ha azonban közelebbről megtekintjük Károly Róbertnek azt az 1318. évi oklevelét, amelyre mindketten hivatkoztak, kiderül, hogy az nem a magyar—velencei vámviszonyokat szabályozta, hanem magyar részről kártérítési kötelezettséget vállalt Velence javára. A király velencei kereskedőket ért és konkrétan megjelölt két korábbi káreset jóvátételének címén (*in recompensationem damnorum . . . olim . . . ipsis civibus Venetensibus . . . illatorum*) kötelezte országának kereskedőit arra, hogy Velencébe vitt áruik értéke szerint, a városba való belépésüktől számított hat napon belül, 100 márkánként másfél márkát, a határidő letelte esetén pedig nem kevesebb, mint öt márkát fizessenek ki. — Giovanni Soranzo velencei *doge* a kötelezvényt elfogadva, hasonló tartalmú pátenst intézett „Magyarország kereskedőihez” 1319-ben, azzal, hogy ha tíz év alatt eszközlendő kifizetéseikből

harmincadhely pedig nem jelentett mást — mint ahogyan a korábban idézett 1266. évi oklevélben foglalt határjárásból kiolvasható —, mint a Zágráb régi káptalani városa mellett kiépülő új Gréc-hegyi városrészének szélén, az úgynevezett Királyrévnél létesített harmincadot.¹¹³

Erről tájékoztat egy két évvel későbbi forrásszöveg is. 1318-ban a zágrábi káptalan azaz a kéréssel fordult a királyhoz, hogy a zágrábi, nevezetesen a Gréc-hegyi vásárvám birtokában — amelynek kétharmad részét emberemlékezet óta bírja, a harmadikat pedig III. András adományából kapta — Károly Róbert erősítse meg.¹¹⁴ Az uralkodó eleget tett a ké-

a kártérítés összege kiegyenlítést nyer, akkor „a szóbanforgó 1 1/2% fizetésétől mentesüljenek és a régi állapotukba helyezteszenek vissza”. — Érdemes még megjegyezni, hogy Károly Róbert kancelláriája a 1 1/2, illetve 5%-ot így fejezte ki: *de centum marchis marcham et mediam*, illetve *quinque marcharum*; a velencei oklevél viszont az *unam et dimidiam pro centenario*, illetve *quinque pro centenario* kifejezéseket, tehát a százalékszámítás kialakult terminológiáját használta: MTT, II, Pest, 1855, 183—184; Wenzel, ADE, I, 211, 214—216.

¹¹³ IV. Béla 1266-ban a zágrábi új városrész lakóinak bizonyos földterületet is adományozott „circa montem Grech”, és a birtokadomány első mezsgyéjét éppen „in portu Zawae, qui Kyrallrewy dicitur, iuxta magnam viam” vonta meg. Az új városrész magvát pedig az a vár alkotta, amelyet — a régi káptalani város mellett — ugyanő rendelt el a Gréc-hegyen fölépíteni: Endlicher, 507—512; *Tkalčić* (Civ.), I, 40—43. — A királyi vár építését azután Károly Róbert folytatta: *Tkalčić* (Civ.), I, 148—149; *Smičiklas*, X, Zagrabiae, 1912, 242 (1335).

¹¹⁴ III. András 1292-ben „tertiam partem tributi fori nostri de monte Grecensi . . . , cuius etiam duas partes ex collatione regia

résnek: a káptalant megerősítette a *tributum fori montis Grecensis* birtoklásában és behajtásában — annak többszöri hangsúlyozásával azonban, hogy ez nem mehet az ott szedett királynéi harmincad: *tricesima dominae consortis nostrae* rovására.¹¹⁵

Károly Róbert 1318-i oklevele tehát éppoly egyértelműen bizonyítja a káptalani vám és a királynéi harmincad egyidejű létezését Zágrábban, mint ahogy a hasonló állapotot Esztergomban Ladomér érsek három évtizeddel korábbi (1289) oklevele tanúsította.¹¹⁶ S a zágrábi polgárok helyzete szemlátomást abban is hasonlított az esztergomiakéhoz, hogy országos fölmentvényeiket éppen a helyszínen, saját városukban nem tudták érvényesíteni — hiába kaptak már IV. Bélától (mint láttuk) 1242-ben és 1266-ban országos vámmentességet, 1267-ben pedig országos vám- és harmincadmentességet,¹¹⁷ és hiába erősítették meg 1266-i kiváltságlevelüket Károly Róberttel is 1318-ban és 1333-ban, s írták át az 1267. évit a zágrábi és a fehérvári káptalannal is 1329-ben.¹¹⁸ Ha

traditam . . . etiam in antea ipsum capitulum possidebat, integraliter quasi consolidationis iure eidem capitulo dedimus”: *Tkalčić* (Civ.), I, 69—70. — Megismételte ezt következő évi (1293) oklevelében: *Tkalčić* (Civ.), I, 72.

¹¹⁵ *Tkalčić* (Ep.), I, 133—134; *Tkalčić* (Civ.), I, 93—94.

¹¹⁶ *Knauz*, II, 252—253.

¹¹⁷ *Endlicher*, 451—455, 507—512; *Tkalčić* (Civ.), I, 40—45.

¹¹⁸ *Tkalčić* (Civ.), I, 94, 113; 135—136. — Persze nem véletlen, hogy a zágrábiak a vámmentességükről szóló oklevelüket a

pedig az esztergomi polgárok főként a helybéli káptalannal bocsátkoztak emiatt sok évtizedes vámvitába,¹¹⁹ zágrábi osztályostársaik mindkét irányban szót emeltek érdekeik védelmében.¹²⁰ A káptalan viszonylatában csupán

királlyal erősítették meg, a *harmincadmentességük*ről is szólót viszont csak a káptalannal írtatták át.

¹¹⁹ Ennek folyamán nemcsak vámpörre, hanem vaskosabb cselekményekre is sor került az érseki városban. Egy 1292 körüli oklevélből arról értesülünk, hogy a város polgárai háromszor is fegyveresen támadtak a vámházra és az egyházi vámszedőkre (*tribus vicibus successive venerunt cum manu valida et armata*): *Knauz*, II, 474–476; vö. 354–361 (1294). — A vámviszály folytatódott a következő évtizedekben is. 1319-ben Tamás érsek az esztergomi polgárokat, akik „továbbra is kitartottak erőszakos ellenállásukban”, egyházi *interdictum*nak vetette alá: *Knauz*, II, 759–761. — 1324-ban a váci káptalan az esztergomi egyház tiltakozását tanúsította a városbeliek erőszakos fellépései és az ellen, hogy más kereskedőkkel együtt vonakodtak megfizetni az előírt vámtételeket: *L. C. Dedek*, *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, III, Strigonii, 1924, 48–49; vö. 58–61 (1325). — 1365-ben végül Nagy Lajos terjedelmes oklevele, amely visszatekintett az előzményekre és átírta az 1288. évi vámtarifát is, az ügyet azzal zárta le, hogy a városi polgárok „pro omnimoda satisfactione ipsius tributi fori” ezentúl húsz budai márka évi vámtartalányt fizessenek a káptalannak (de ez nem érinti a városon kívüli kereskedőknek a tarifa szerinti vámkötelezettségeit): *Fejér*, IX, 3, 470–488. — Vö. *Pór A.*, Háborúság Esztergom város és az esztergomi káptalan között a vám miatt, *MGSz*, 1904, 161–205.

¹²⁰ Sőt a zágrábi polgárok egy harmadik irányban is aktivitásba lendültek: a káptalani *tributumon* és a királynéi *tricesimán* kívül maguk is vámot vetettek ki a városi vásárt látogató *extraneus* kereskedőkre bizonyos árucikkeik, így a tengeri só után, *filarchina*, illetve *solmiera* néven, majd mindazon áruik után, amelyeket azok a városban tároltak és leraktak (*deposita*), *postava* néven: *Tkalčić* (Civ.), I, 93–94 (1321); 109–110 (1324); 142–144 (1335); 151–156 (1339).

annyit értek el, hogy az 1343-ban zágrábi (Gréc-hegyi) vásárvám-járandóságait részletes tarifában szabályozta,¹²¹ amelyet Lajos király éppen az esztergomi káptalannal (!) vizsgálta-tott felül, majd — néhány apró változtatással — 1346-ban megerősített. A vámszabályzat a felsorolt áruk után rögzített összegű *tributumot*, a felsorolásban nem szereplő (nem tarifált) cikkek után pedig *pars centesimát*: 1%-os értékvámot állapított meg.¹²²

Más természetű problémát támasztott a királynéi harmincad. Itt a vámszabás kulcsa, a *tricesima*, nyilván nem lehetett vitás; a viszály almája viszont az volt, hogy mely áruk után kell a harmincadot leróni. Ez ügyben szintén 1343-ban fordultak panasszal a Gréc-hegyi polgárok — immár persze nem a káptalanhoz, hanem a harmincadot haszonélvező anyakirálynéhoz. A *behozataluk* után fizetendő *tricesimát* nem vonták kétségbe, de sérelmesnek tartották, hogy olyan áruik után — nevezete-

¹²¹ Tkalčić (Civ.), I, 159—161.

¹²² Tkalčić (Civ.), I, 180—183. Az 1%-os értékvámot az 1346. évi zágrábi vámszabályzat — a fentebb, az 50. jegyzetben idézett szövegrészen kívül — egy másik vonatkozásban is említette. Egy vég skarlátkelme után fél fertó, vagyis nyolcad márka vámot írt elő; más posztók és egyéb áruk esetében viszont „communis aestimatio praecedit. . . , qua facta de singulis marcis [valoris] . . . recipiuntur duo denarii et sic pars centesima”: márkánként 2 dénár, vagyis századrész járt. A Szlavóniában forgó báni dénárokból (*denarii banales*) ugyanis 200 darabot számítottak egy márkára: *Hóman* (1916), 343.

sen viasz, bőr, sertés, marha meg egyebek után —, amelyeket Zágrábból és Szlavóniából Velencébe vagy Németországba vagy máshová *visznek ki* (de Zagrabia et Sclavonia in Venetiam vel in Teutonium aut exteris partes portantibus et pellentibus), „régí szokásuk és joguk ellenére” vetnek ki rájuk harmincadot. E panasz nyomán a Miklós bán által megejtett vizsgálat csakugyan azt állapította meg, hogy a Zágrábba érkező behozatal eddig is harmincadköteles volt, de a kivitel után — a tengeren át Velencébe, szárazföldi úton német földre kivitt áruk után — sem a zágrábiak, sem a külföldi kereskedők eddigelé nem fizettek *tricesimát*.¹²³

Bár a vizsgálatból — amelynek eredményét a bán hivatalosan is kihirdette — a fenti tényállás derült ki, a további fejlemények bizony a kivitelre is kiterjedő harmincadszedés irányába mutattak (Zágrábban is, másutt is) a városok kereskedőinek megújuló próbálkozásai ellenére, hogy a harmincadnak *általános* (tehát a behozatalt és kivitt egyaránt terhelő) külkereskedelmi vámmá való átváltását megakadályozzák.¹²⁴ Maga Zágráb is ebben az általános értelemben vált később a szlavóniai kereskedelem egyik fő harmincadhelyévé: *capitalis tricesimájává*.¹²⁵

¹²³ Tkalčić (Civ.), I, 165—168.

¹²⁴ Domanovszky (1916), 15—20.

¹²⁵ 1498: 34. tc.: CJ, I, 612—613.

Ezzel párhuzamosan pedig kezdetét vette az ország *belsejében* lévő harmincadoknak az ország *határai* felé való áttolódása is, amit Győr példája szemléltethet. 1365-ben Lajos király — országos harmincadosa (*tricesimator regni*), Saracenus mester útján — még Simon győri alharmincadoshoz (*vicettricesimator in Iaurino existens*) intézett utasítást, hogy kisebb élelmiszerek után ne szedjen harmincadot;¹²⁶ de 1369-ben *tricesimator*ának, Henrik mesternek szóló rendelkezéséből már arról értesülünk, hogy a harmincadot időközben Győrből Pozsonyba helyezték át. A király ekkor a pozsonyiak kérésére úgy intézkedett ugyan, hogy a harmincadot telepítsék vissza „régí és szokásos helyére”, Győrbe;¹²⁷ erre azonban nem került sor. Hiszen a következő, 1370. évben is *pozsonyi* alharmincadosok kaptak királyi utasítást, nevezetesen arról, hogy a polgárok ellátására (*pro sustentatione civium*)

¹²⁶ *Fejér*, IX, 3, 489; vö. *Domanovszky* (1916), 54.

¹²⁷ *Fejér*, IX, 4, 177. — A pozsonyi harmincad létesítéséhez párhuzamot nyújt a soproni harmincad felállítása, amelyet Sárvárról helyeztek át valamivel később. Mária királynő 1383. évi oklevele tájékoztat arról, hogy „nunc ... *tricesimalis exactio* de ... *insula Sarwar ad civitatem nostram Sopron translata extitisset*”: *Fejér*, X, 1, Budae, 1834, 741—745. — A soproni *tricesimatorokról* és *trecesimáról* (sic!): *Fejér*, X, 1, 745—746 (1383); *Házi J.*, Sopron szabad királyi város története (= *Házi*), I, 1, Sopron, 1921, 253—254 (1397).

a városba hozott élelmiszerek után ne szedjenek *tricesimát*, de az Ausztria és Csehország felé kivitt áruktól ne mulasszák el azt a „szokásos módon” behajtani.¹²⁸ S az áthelyezett harmincad továbbra is Pozsonyban maradt — immár végérvényesen — a helybéliek ismételt kérései és panaszai ellenére. Akárcsak korábban a zágrábiak, most a pozsonyiak is különféle jogcímeket kerestek, hogy a harmincad terhét lerázzák vagy könnyítsék, de csak részleges engedményeket értek el. 1371-ben — tűzvész okozta káraikra való tekintettel — Lajos király fölmentette őket a harmincadfizetés kötelezettsége alól a Pozsony és Buda között a Dunán szállított élelmiszereik után, 1374-ben pedig mindazon áruk után, amelyeket maguk hoznak be Pozsonyba.¹²⁹ 1384-ben, amikor arról panaszkodtak, hogy a magas harmincad miatt (*superflua tricesima*) a külföldi kereskedők (*advenae et forenses*) kezdenek elmaradozni a város piacáról, Mária királynő egy év tartamára a harmincadvám mérséklését engedélyezte számukra.¹³⁰ 1407-ben pedig Zsigmond király olyan utasítást küldött a pozsonyi harmincadosoknak (*tricesimatoribus signanter in Posonio constitutis*), hogy az újonnan beve-

¹²⁸ *Fejér*, IX, 4, 341—342; vö. *Kováts*, 2 (1371. kelettel).

¹²⁹ *Fejér*, IX, 4, 569—572; *Kováts F.*, Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában, MGSz, 1901, 460—461.

¹³⁰ *Fejér*, X, 8, Budae, 1843, 131—133.

zetett, nevezetesen a kivitelt is terhelő harmincadot (*novam tricesimam, videlicet quam de rebus et bonis extra regnum educendis exigi nuper commisimus*) ne szedjék a város polgáraitól, hanem csak a „régí szokás szerinti”, vagyis a behozatal után járó *tricesimát* hajtsák be tőlük.¹³¹ Mindezek az engedmények, könnyítések azonban átmenetinek bizonyultak. Jelentős eredményhez csak évtizedek múltán jutottak a pozsonyiak, amikor Albert király özvegyénél kieszközölték, hogy egy nagyobb összegű kölcsön fejében eleinte zálogba vették, utóbb pedig kibérelhették a városukbeli harmincadot és oroszvári fiókját, sőt vele együtt a budai harmincadot is.¹³²

Mert a budai harmincad — amelynek fentebb a XIII. századi eredetét valószínűsítettük — ugyancsak a jövedelmezőkhöz és fontosakhoz tartozott ez idő tájt. Nagy Lajos, amikor a zárai béke után, a Velencétől független Levante-kereskedelem vágyától hajtva, a „zárai út” használatba vételét szorgalmazta, és kedvelt erdélyi szász (nagyszebeni és brassói) kereskedőinek Bécs, Prága meg Zára és Velence felé utaztukban és visszatértükben az egész ország területére szóló vám- (*tributum-*) mentességet biztosított 1367. és 1370. évi okleveleiben, még velük kapcsolatban is szükségesnek

¹³¹ *Fejér*, X, 4, Budae, 1841, 606—607.

¹³² *Ortvay T.*, Pozsony város története, II, 3, Pozsony, 1900, 56, 66, 76; *Kováts* (1902), 3—4.

tartotta hangsúlyozni, hogy fölmentésük nem terjed ki a budai *harmincadfizetésre* (*praeter tricesimam Budae solvendam*).¹³³ Zsigmond korában pedig az 1403 és 1439 között szerkesztett Budai Jogkönyv (*Ofner Stadtrecht*)¹³⁴ és ez 1436-ban összeállított budai harmincadtarifa¹³⁵ — az utóbbi biztosan, az előbbi valószínűen Johannes Siebenlinder, egykori budai bíró, majd Óbuda várnagya és Borbála királyné *tricesimatora* tollából származott — szemléletesen is megeleveníti előttünk a budai harmincadhivatal működését. Valószínűnek tarthatjuk ugyanakkor, hogy a Pozsonyban és Budán — nyugati kereskedelmünk fő útvonalának két végpontján — megszilárduló harmincad hovatovább elszívta a forgalmat és a jövedelmet a közből fekvő, legrégibb harmincadhelytől, Esztergomtól, amely elsorvadásra, megszűnésre volt ítélve. A XV. században már nem bukkanunk nyomára. A két legrégibb harmincadhellyel bíró város: Esztergom és Győr forgalmának hanyatlásában — aminek harmincaduk megszűnése, illetve áthelyezése is egyik

¹³³ Másik szövegezésben: „... nullum tributum dare teneantur praeter tricesimam, quam solum Budae exigi volumus”: *Fejér*, IX, 4, 227—229, 234—235; IX, 7, Budae, 1842, 297—299; *Zimmermann-Werner-Müller*, II, 337—339, 354—355, 361—362. — Vö. *Pach Zs. P.*, A középkori Levante-kereskedelem „sorsa” XIX—XX. századi történetírásunkban, *Történelmi Szemle* (= *TSz*), 1972, 3—4. sz., 372.

¹³⁴ *K. Mollay* (Hg.), *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts*, Bp., 1959.

¹³⁵ *Fejér*, X, 8, 662—669; *Kováts* (1902), 211—213.

tünete volt — Buda és Pozsony kereskedelmi fölemelkedésén kívül az a körülmény is közrejátszott, hogy érseki, illetve püspöki székhelyként meglazult a kapcsolatuk a királlyal, és csak idő kérdése volt, meddig tudnak ellenállni az egyházi földesúr elnyomó törekvéseinek.¹³⁶

A vázolt fejlődésmenetbe helyezve bizonyos fokig új megvilágítást nyerhetnek Zsigmond király kereskedelempolitikájának egyes intézkedései is. Az uralkodónak (illetve kormányának) szemlélatomást szándékában állt, hogy a már az Anjou-korban észlelt fejlődési irányzatot továbbvigye és kiteljesítse — tudniillik a harmincadot általános (tehát a behozatalra és kivitelre egyaránt kiterjedő) külkereskedelmi vámmá, éspedig lehetőleg a határszéli városokban lerovandó vámmá: határvámmá tegye.

Erre a törekvésére vall, hogy 1402-ben egy sor határszéli (illetve a határhoz közel eső) várost — nevezetesen Sopront, Pozsonyt, Nagyszombatot, Lőcsét és Bártfát — mind a behozatal, mind a kivitel tekintetében árumezállító joggal ruházott fel; az odaérkező bel- és külföldi kereskedőket szekérszállítmányaik lerakására és felbontására, valamint arra kötelezte, hogy jelentkezzenek a harmincadosoknál (*se nostris ostendant tricesimatoribus*), és

¹³⁶ Győr és Esztergom helyzetének alakulására: Mályusz E., Zsigmond király uralma Magyarországon, Bp., 1984, 150—151. — Vö. Salamon, II, 211, 247; Domanovszky (1916), 54; Pleidell, 46—47.

csak a tőlük kapott igazolvány birtokában (*ab eisdem signum ad cautelam reportantes*) utazhassanak tovább. Arra pedig, hogy a jelentkezés a harmincadfizetést is magában foglalta, rávilágít a bártfaiak szabadalomlevelének az a részlete, amelyben a király a Lengyelországból és Oroszországból jött kereskedőknek, különös kedvezményként, a városban fizetendő harmincad negyedrészt elengedte: „quemlibet quartum denarium *de solvendis tricesimis nostris* relaxamus”.¹³⁷ Ha ez a rendelet — amelyet Zsigmond király egyébként jellemző módon valamennyi említett város számára egy és ugyanazon a napon, 1402. január 22-én bocsátott ki¹³⁸ — megvalósul, akkor a *tricesima*, legalábbis a hosszú nyugati-északnyugati-északi határszakaszon, csakugyan külkereskedelmi határvámmá válik.

Ám a rendelkezés nem volt hosszú életű. Zsigmond még ugyanabban az évben, 1402. október 1-jén olyan tartalmú oklevelet adott ki, amelyben előbbi intézkedését visszavonta. Jóllehet nemrég (*nuper*), szolt a király újabb oklevele, néhány határszéli városnak árumeg-

¹³⁷ *Fejér*, X, 4, 108—116, 121—124; *Házi*, I, 1, 267; *Iványi B.*, Bártfa szabad királyi város levéltára, I, Bp., 1910, 8; *Mályusz E.*, Zsigmondkori oklevéltár, II, 1, Bp., 1956, 167—170.

¹³⁸ Ugyanezen a napon Trencsén is kiváltságlevelet kapott Zsigmondtól, de ez az árumegállító jogra nem terjedt ki: *Pach*, Sz, 1975, 11. — Utóbb Trencsén főharmincad lett, és Nagyszombat — egy ideig — egyik leányhelye; lásd fentebb a 98. jegyzetet.

állítási jogot adományozott mind a hazai, mind a külföldi kereskedőkre vonatkozóan, most ezeket a rendelkezéseket, érett megfontolásból, a főpapokkal és bárókkal való tanácskozás után és a királyi városok polgárainak jelenlétében mégis eltörli és semmisnek nyilvánítja. Egyúttal a régi keletű árumegállítási jogokat, amilyenekkel egyes királyi városok, mint Kassa, „*dudum et ab antiquo*” vannak felruházva, megújítja — azzal a korlátozással ugyan, hogy csupán a külföldi kereskedők tartoznak ezekben a városokban, „*signanter in dicta Cassa*”, áruikat lerakni; viszont a hazai kereskedők fölmentést nyernek e kötelezettség alól, és „a szokásos *harmincadok és tributumok* megfizetése mellett” az országon belül és kívül szabadon közlekedhetnek.¹³⁹

Ha a harmincadnak határvámmá alakítását — nyilván az árumegállítási joggal régebben felruházott városok ellenkezése miatt — Zsigmond eszerint nem is tudta keresztülvinni, az elgondolás másik (pontosabban első) része mellett, azaz a harmincadnak a kivített is terhelő vámmá minősítése mellett továbbra is kitartott. Tette ezt a városi polgárok ellenkezése dacára, akik — mint láttuk — e vám hatályát a behozatalra szerették volna korlátozni. Így született meg alig három évvel később Zsigmond király nevezetes, 1405. évi első dekretumának 17. cikkelye, amely szerint „min-

¹³⁹ Hajnik, 154—155; Mályusz, II, 1, 231.

den kereskedő... és egyéb bármily állású emberek, kik az ország határain túlra *visznek ki*... árukat (*extra regni nostri limites mercimonia ... deferentes et exportantes*), ezektől éppúgy kötelesek a harmincadrészt megfizetni..., mint azoktól, amelyeket az országba *behoznak* (*tricesimam partem quemadmodum ab illis, quae introducuntur in regnum, solvere et administrare teneantur*)”.¹⁴⁰ Ezzel, legalábbis elvileg, eldőlt a kérdés: a törvény a harmincadot általános, a kivitelre is kiterjedő külkereskedelmi vámmá minősítette.

Igaz, adott ezért a király „némi könnyítést és kárpótlást” (*aliqualem alleviationem et etiam recompensam*) a kereskedőknek: ugyanez a törvénycikk fölmentette őket az összes királyi vámhelyen (*quaecumque loca tributorum seu teloniorum nostrorum regalia*) bárminemű vámfizetés (*solutio tributaria*) alól.¹⁴¹ Ebben a fogalmazásban szinte kicsúcsosodik az, amit az előzőekben is igyekeztünk nyomon követni: a vám (*tributum*) és a harmincad (*tricesima*) éles fogalmi megkülönböztetése.

¹⁴⁰ CJ, I, 222—224. — Ugyanennek a dekrétumnak a 11. cikkelye Buda árumegállító jogát ugyanolyan alapelv szerint állapította meg, mint az 1402. október 1-jei oklevél Kassáét: a belföldi kereskedőkre nézve feloldotta, a külföldiekre fenntartotta: CJ, I, 218—219. — Csak abban volt különbség, hogy Kassa esetében a belföldieket illető feloldás az erdélyi százsz kereskedőkre nem vonatkozott: *Hajnik*, 155; *Mályusz*, II, 1, 231; vö. *Pach*, Sz, 1975, 12—13.

¹⁴¹ CJ, I, 222—224.

Az persze más lapra tartozik, hogy amikor Zsigmond király a teljeskörű harmincadfizetés ellenében nagylelkű gesztussal, „*ex liberalitate regia*” lemondott a királyi vámokról, ez a gyakorlatban már vajmi csekély értékű engedményt jelentett, minthogy az eredetileg királyi vámhelyek túlnyomó része a XII. század vége óta, a XIII—XIV. század folyamán — adományozás révén vagy más módon — immár *magánosok*: egyházi vagy világi birtokosok kezére jutott. Hol volt már az az idő, amikor Könyves Kálmán törvénye a vámjövedelmeket (*tributa*) 2/3 : 1/3 arányban osztotta meg a király és az illető megye ispánja között!¹⁴² Vagy hol volt már az az idő, amikor III. Béla jövedelmi kimutatása akképpen szólt az út- és vásárvámjövedelmekről (*de pedagiis et passagiis et mercatis seu foris*), mint amelyek mind a királyéi (*quae omnia sua sunt*)!¹⁴³

Az 1405. évi első dekrétum 17. cikkelyével tehát a harmincad — csupán jelképes tributum-mentesítés ellenében — elvileg általános, az importra és exportra egyaránt kiterjedő külkereskedelmi értékvémmá minősült. De még nem vált általános *határvámmá*, minthogy Zsigmond ilyen irányú kísérlete látnivalóan megghiúsult. Az újabb törvényhozási aktust e tekintetben csak a XV. század vége hozta meg,

¹⁴² Kálmán, I, 78: CJ, I, 118—119.

¹⁴³ Közli: MGSz, 1895, 286—287; *Hóman* (1916), 425—426; stb.

és még akkor sem teljes következetességgel. II. Ulászló 1498. évi dekrétumában — amelyben több cikkely foglalkozott a harmincadbehajtás módozataival — a 34. artikus sorolta fel a harmincadoknak amaz, úgymond, „rég helyeit” (*loca tricesimarum antiqua*), amelyeken kívül sehol sem szabad harmincadot szedni. Nos, a felsorolt főharmincadok (*capitales tricesimae*), illetve leányhelyeik (*filiales*) immár mind a külföldre vezető útvonalak határszéli vagy ahhoz közel eső pontjain működtek. A főharmincadok pedig a következők voltak: északon Kassa (többek közt Lőcse és Bártfa fiókhelyekkel), Árva és Trencsén (egyik fiókja Nagyszombat); nyugaton Pozsony, Sopron és Szombathely (mindegyik több leányhellyel); majd a szlavóniai főharmincadoknak nevezett Zágráb, Nedelic, Varasd és Muraszombat; végül a déli főharmincadok: Nándorfehérvár és Temesvár.¹⁴⁴ Az 1498-i törvény egy másik cikkelye, a 29. azonban még mindig ismert kivételeket: három, az ország belsejében működő harmincadhelyet, nevezetesen a budait, a fehérvárit és a patajit — igaz, azzal a kikötéssel, hogy ezeket a harmincadokat, mihelyt jelenlegi zálogbirtokosuktól, a nádortól a király visszaváltotta őket, szintén el kell törölni.¹⁴⁵ A

¹⁴⁴ CJ, I, 612—613.

¹⁴⁵ A harmincad belforgalmi eredetére utal vissza, hogy ugyanennek a törvénycikknek még mindig (vagy újból) figyelemztetnie kellett arra, hogy az országon *belül* maradó áruk után

harmincad intézményének mint külkereskedelmi *határvámrendszernek* a megszilárdítását és továbbépítését majd csak I. Ferdinánd pénzügyigazgatása hajtotta végre Mohács után, akkor már persze a déli véghelyek, Nándorfehérvár, Temesvár és fiókjaik elestével, s az utolsónak maradt belső harmincadhelyek nyugatra helyezésével.¹⁴⁶

8.

Amint vázlatos áttekintésünkből kiderül, a nyolcvanad megjelenésével egyidőben, a XIII. század második évtizedében színre lépett — a sokkal fényesebb történeti pályára hivatott — harmincad is. S ha a nyolcvanadot fentebb

(*quae extra metas non educerentur*) nem szabad harmincadot szedni: CJ, I, 610—611. — A budai és fehérvári harmincadot néhány évvel korábban még Jungker Péter budai polgár bérelte évi 6000 forintért, a sopronit és pozsonyit pedig egy másik budai polgár, Harbar Mátyás 5000 forintért — olvashatjuk Ernuszt Zsigmond pécsi püspök és királyi kincstartó 1494—1495. évi számadáskönyvében; közli: *J. Chr. v. Engel*, *Geschichte des Ungarischen (sic!) Reichs und seiner Nebenländer*, I, Halle, 1797, 126—127. — Másfél évtizeddel később pedig az 1514:1. törvénycikk a Zápolya János erdélyi vajda kezén lévő harmincadokról tudósít: CJ, I, 706—707. — 1514-ből származik az az olasz nyelvű forrás is, amely a Velencébe irányuló marhakiállítás egyik útvonalát a fehérvári harmincadon át (*Albaregal de trezesima*) vezeti délnyugat felé, és arról tájékoztat, hogy itt 100 ökör után 50 aranyforintot szedtek harmincad gyanánt; közli: *Tagányi K.*, *Marhakiállításunk Velencébe 1514-ben*, MGSz, 1899, 147.

¹⁴⁶ *Acsády*, 124; *Ember*, 314.

a régi vámkulcs, az $1/240$ *háromszorosaként* értelmezhattuk, akkor mi sem természetesebb és kézenfekvőbb, mint az, hogy most a harmincadban a régi vámelv *nyolcszorosását* ismerjük fel: $8/240 = 1/30$.

Nem érdektelen az sem, hogy a kétszáznegyvenedtől a nyolcvanadon át a harmincadig vezető számsor egyes közbülső tagjai is konkrét alakot öltöttek a történeti valóságban.

A XIV. században keletkezett „régí” váradi vámszabályzat egyik tételében — amint erre Kubinyi András nyomán már Szűcs Jenő is utalt — az $1/160$ vámkulcs érvényesül,¹⁴⁷ vagyis az $1/240$ *másfélszerese*. Arról pedig a fentiekben már bőven szóltunk, hogy az esztergomi vámtarifában alkalmazott $1/96$ vámelv az $1/240$ -ednek pontosan *két és félszerese*. Hadd tegyük még hozzá ezekhez: az $1/60$ -adra, vagyis a kétszáznegyvenedrész *négyszerezésére* szintén van példa, éspedig nemcsak német földön, a Kováts és Domanovszky által egyaránt említett *Pfundzollban*,¹⁴⁸ hanem Magyarországon is. Amikor Nagy Lajos Velence elleni szövetségeseit, a genovaiakat magyarországi kereskedelmük förlélénkítésére buzdította, *tributummentesség* mellett azzal kecsegtette őket,

¹⁴⁷ „... de singulis rebus venditis ad rationem decem florenorum solvet unum grossum”; közli: Kubinyi, 211. — 1 garas 10 forintnak (16 garasos forinttal számolva) százhatvanad része; vö. Szűcs, 13.

¹⁴⁸ Kováts (1902), 1; Domanovszky (1916), 43.

hogy behozott áruik után Budán csak hatvanadot (*sexagesima*) kell fizetniük (kivitelre szánt portékáik után viszont nekik is harmincadot).¹⁴⁹ Sőt, amikor V. Istvánnak a szepesi szász *hospesek* részére adott kiváltságlevele már 1271-ben úgy rendelkezett, hogy a kamaragróf vagy tisztjei tőlük vásári adásvétel után (in cuiuslibet fori vel emptionis titulo) „*de quolibet marca ... recipient unum pondus*”:¹⁵⁰ márkánként 1 pondust kapjanak, akkor ez az intézkedés — az 1 marca = 48 pondus értékarány szerint — 1/48 vásárvám kiszabásával, vagyis a kétszáznegyvenedrész *ötszörösével* volt egyértelmű. A szepesi városok árumegállító jogára vonatkozó későbbi forrásokban pedig feltűnik az áruk után fizetendő negyvened (*quadragesima*) is, azaz a kétszáznegyvened *hatszorosa*.¹⁵¹ Ehhez a sorozathoz csatlakozik már a XIII. század második évtizedétől fogva a harmincad, mint a kétszáznegyvened *nyolcszorosa*.

Mindez azt jelenti, hogy a XIII. század a vámtörténet tekintetében is olyan átmeneti

¹⁴⁹ *Historiae patriae monumenta edita iussu regis Caroli Alberti. Liber iurium reipublicae Genuensis, II, Taurini, 1857, 854—858; vö. Pach, TSz, 1972, 372 (1379).* — Zsigmondnak egy 1399. évi oklevele a soproniak, 1419. évi szabadalomlevele pedig a löcseiek félharmincad-mentességéről tudósít — arról tehát, hogy „*mediam tricesimam*”: *hatvanadot* fizettek: *Házi, I, 1, 263; Domanovszky (1922), 33.* — Hasonló helyzetbe kerültek harmincadbérletük idején Pozsony polgárai is: *Kováts (1902), 1.*

¹⁵⁰ *Endlicher, 524.*

¹⁵¹ *Domanovszky (1922). Oklevéltár, 232, 315, 439, 449.*

korszak volt, amilyenek a feudális fejlődés számos más viszonylatában látjuk. Vámtörténeti szempontból először is azt állapíthatjuk meg, hogy egymás mellett élt ekkor az árura-kományra *átalányban* kiszabott vám és az áru-fajtánként megkülönböztetett, *specifikált* vám; az utóbbinak körében pedig az áru fajtája szerint rögzített (fix) összegben kiszabott vámtétel, más szóval *tarifált* vám, és az áru értéke szerint ennek törtrészeiben (hányadosában) kivetett vám, vagyis *értékvám*. Továbbá azt, hogy az értékvám körében egymás mellett élt a *régi* $1/240$ elv, valamint ennek többszörösei, főként a két és félszer kétszáznegyvened, vagyis $1/96$, a háromszor kétszáznegyvened, azaz $1/80$, s a nyolcszor kétszáznegyvened, vagyis $1/30$. S mindezek mellé lépett, majd velük együtt élt tovább az *új* vámolási elv: a *pars centesima*, azaz az $1/100$ rész (lehet, hogy eredetében az $1/96$ -nak a tízes számrendszerre való megközelítő pontosságú átszámítása-ként), sőt egyes esetekben (mint láttuk) mindjárt ennek kétszerese, a $2/100$ rész, vagyis az ötvened is. Mi több: a háromszorosa, a $3/100$ rész is: 1268-ban a budai káptalan azt panasolta, hogy a Pestről Budára vagy tovább szállított sóból nem adják meg az őt illető vámrészesedést: 100 kőso után hármat.¹⁵²

¹⁵² Fejér, IV, 3, 479—480 (1268); V, 2, 114—115 (1273). — Vö. Salamon, II, 224.

Ez az egymás mellett élés pedig a szó legszorosabb, mondhatni fizikai értelmében is megvalósult, s éppen a *tributum* és a *tricesima* viszonylatában.

Az 1255. (vagy 1260.) évi győri vámtarifában¹⁵³ — mint láttuk — egymás mellett szerepeltek a szarvasmarhára darabszám, a szekérakományra átalányban és a borsra 1/100 rész értékben kirótt vámtételek. Kik kapták, illetve hajtották be mindezeket? Több tételnek, mint szintén láthattuk, 2/3-át az eredetileg királyi vámszedők: *tributariusok*, 1/3-át pedig a győri megyés ispán. Igen ám, de ugyancsak IV. Bélának egy egy évvel korábbi, 1254-ben kelt okleveléből tudjuk, hogy a győri vám (*tributum*) jövedelmének egyharmada már régtől fogva a zirci apátságot, második harmada III. Béla adományából a pilisi apátságot, míg a harmadik harmada (a régi állapotnak megfelelően) a mindenkori győri ispánt illette meg.¹⁵⁴ A *tributariusok* tehát az eredetileg a királynak járó 2/3-ot már régóta nem a király, hanem részben a zirci, részben a pilisi apátság számára hajtották be, a harmadik harmadot pedig az ispán kapta. A győri tarifa szerinti vámjövedelmekből tehát — amelyeket egyébként a győri püspök íratott össze — a király már 1255-ben *nem*

¹⁵³ *Fejér*, IV, 2, 323—324; *Endlicher*, 491—493; *Wenzel*, VII, 523—524.

¹⁵⁴ *Fejér*, IV, 2, 214—218; *Wenzel*, VI, 188; *Békefi R.*, A pilisi apátság története, I, Pécs, 1891, 316—317.

részesedett. Milyen alapon beszélt akkor IV. László vagy két évtizeddel később, 1276-ban „az ő győri harmincadáról”, és milyen alapon kötött le belőle, mint szintén idéztük, évi 500 márkát a veszprémi püspök javára?¹⁵⁵ Nos, azon az egyszerű alapon, hogy nem a *tributumáról*, hanem a *tricesimájáról* beszélt; azon az alapon, hogy a mások kezére került *vám* mellett (illetve helyett) a király — időközben vagy már korábban — Győrött a maga javára *harmincadot* állított fel.

Amennyiben Győr esetében ezt a tényállást csak kikövetkeztethetjük, kiolvashatjuk a forrásanyagból, Esztergomról már közvetlenül olvashatjuk a forrásanyagban. Itt is az volt a helyzet, hogy az eredetileg a király birtokában volt vámot uralkodói adományok sora már a XII. század utolsó harmadától — itt négy részletben, de végül is teljes egészében — a káptalan kezére adta,¹⁵⁶ és bizonyos viszályok lezárásaként, 1251-ben királyi ítélet alapján Fülöp pilisi ispán a káptalant be is iktatta — *in possessionem plenariam tributum* — a *vám* teljes birtokába.¹⁵⁷ Ilyen előzmények után Esztergom-

¹⁵⁵ Fejér, V, 2, 337—339.

¹⁵⁶ Knauz, I, 123 (ca. 1174); 137 (1188); 156—157 (1198); 162 (1201); 311 (1235?) — Szemléletesen fejezte ki ezt visszatekintő leg IV. László 1288. évi oklevele, szölván „de tributo seu Strigoniensi telonio, olim regio, demum pro remedio animarum . . . antecessorum in perpetuum ipsi Strigoniensi ecclesiae elemosinam elargito”: Knauz, II, 229.

¹⁵⁷ Fejér, IV, 2, 343 (1255. kelettel); Knauz, I, 386.

ban egyrészt *káptalani tributumot* szedtek (amelynek rendszerében, mint láttuk, 1255-től a rögzített összegű tarifátételek, az 1/96 részes értékvám és a *pars centesima* egyaránt föllelhetőek); másrészt királyi, pontosabban *királynéi harmincadot* is behajtottak. A legilletékesebbtől, Lodomér esztergomi érsektől idéztük fentebb a sokatmondó 1289. évi fogalmazást: „Strigonium, locum videlicet solutionis *tricesimae reginalis et tributi capitulo ecclesiae nostrae Strigoniensis provenientis*”. Sőt, ugyanebből az oklevélből még azt is megtudhatjuk, hogy bizonyos német, főképp bécsi és regensburgi kereskedők, Bécsből jövet a Dunán hajón szállították áruikat egyenesen Budára, és Esztergomot elkerülve, sem az ott teljesítendő királynéi *harmincadot*, sem a káptalan megillető *vámost* nem fizették meg. Ezért a királyné asszony harmincadosai és a káptalan vámosai (*tricesimatores dominae reginae et tributarii fratrum nostrorum*) elmentek Budára sérelmük orvoslását szorgalmazni. Mindennek okán pedig Lodomér érsek kimondta, hogy a budaiaiak — egyházi kiközösítés terhe mellett — ne merjék befogadni az említett kereskedőket, ha azok előzőleg Esztergomban nem tettek teljes mértékben eleget *mind* a királynéi harmincad, *mind* a káptalani vám megfizetése kötelezettségének (nisi prius ab eisdem mercatoribus apud Strigonium de universis suis mercibus *tam* super facto *tricesimae reginalis, quam* etiam *tributi capitulo ecclesiae nostrae*

Strigoniensi cedentis fuerit plenarie satisfactum).¹⁵⁸

Hasonló egyértelműséggel szólal meg számunkra a zágrábi forrásanyag. Utaltunk már Károly Róbert 1318. évi oklevelére, amelyben a király a zágrábi káptalant megerősítette a már korábban nekik adományozott Gréc-hegyi *tributum* birtokában, azzal azonban, hogy ez nem mehet az ugyanott szedett királynéi *harmincad* kárára. (Nos igitur . . . *tributum fori montis Grecensis, quod in eo loco praeter tricesimam* dominae consortis nostrae solum esse dinoscitur, ipsi capitulo exigendum et possidendum confirmamus . . . Per hoc tamen supradictae *tricesimae* nullum volumus praeiudicium generari.)¹⁵⁹ A káptalan 1343. évi, ugyancsak említett vámszabályzatának egyik példányára azután az egyik kanonok a következő címet írta: „az egész Gréc-hegyi vagyis zágrábi vámot, bármi néven nevezik azt, mi birtokoljuk közösen, Magyarország királyné asszonyának *harmincadán kívül*”. (*Tributum totum Grecense seu Zagrabiense, praeter tricesimam dominae reginae Hungariae, quoquomodo vocetur, obtinemus in communi*).¹⁶⁰

¹⁵⁸ Knauz, II, 252—253.

¹⁵⁹ Tkalčić (Ep.), I, 133—134; Tkalčić (Civ.), I, 93—94.

¹⁶⁰ Tkalčić (Civ.), I, 161. — Az 1318. évi oklevélnek az a kitétele, amely a királynéi harmincadon kívül csak a káptalani vásárvámot „ismeri el egyedülinek”, valamint az 1343. évi vámszabályzatra vezetett azon megjegyzés, amely szerint az egész *tributum*, „bármi néven nevezik is azt”, a káptalant illeti, a

A királyi vagy királynéi harmincad, *tricesima* tehát eredetében nem a királyok által eladományozott, egyházi kézre került vámjövedelemnek, *tributum*nak — *tributum forinak* — a király vagy királyné részére az eladományozás ellenére is fenntartott „valamelyes kis hányada”, nem a *vámjövedelem* harmincadrésze volt — ahogy Domanovszky Sándor professzor ezt a következtetését (alapvető értekezésének szövegében is többször jelzett kétségei és aggályai után) végül is levonta, véleménye pedig azóta történetírásunk vitatlatlan tételévé vált —, hanem kezdettől fogva olyan másik, párhuzamos, az *áruérték* harmincadrészét jelentő új illetékkivetés,¹⁶¹ amelyet minden bizonnyal II. András kormánya kezdeményezett

városi polgárok által kivetett saját vámmal (*filarchina, postava*) szembeni tiltakozást is kifejezi; vö. fentebb a 120. jegyzettel.

¹⁶¹ Domanovszky voltaképpen saját végkövetkeztetése ellen érvelt, amikor a következőket írta: „Ha . . . elfogadjuk a Győrre vonatkozó 1276-iki adatot [lásd fentebb a 78. jegyzetet], ámbár az oklevél a jövedelmet valószínűleg a ténylegesnél jóval nagyobb összegben jelöli meg, az 500 márka harmincad alapján a *vám* összes évi jövedelmét 15 000 márkára kellene tenni. Ez a kor viszonyaihoz mérten olyan horribilis összeg, amilyenre nem is gondolhatunk”: 49. — Igen ám, de ha az 500 márkát (amiben persze túlzás is lehetett) nem a győri vámjövedelem *harmincad* részének tekintjük, hanem annak, aminek az oklevél nevezi: a győri harmincadjövedelem *teljes* évi összegének, akkor ez a szám a kor viszonyaihoz mérten immár korántsem tűnik „horribilissnak”. Hiszen a 15.000 márka így *nem vámjövedelmet, hanem vámértéket* jelent: az összes áru értékét, ami után Győrött egy év alatt harmincadot szedtek.

és utódai terjesztettek ki — éppen abból a célból, hogy a vásár- és egyéb vámoknak, a különféle *tributum*oknak magánkézre kerülése feltartóztathatatlan menetét ellensúlyozzák, és az eladományozott vámjövedelmek helyett maguknak az áruforgalomból, éppen a legforgalmasabb helyeken, egy *másik*, pótlólagos jövedelemforrást biztosítsanak. Tették pedig ezt egy olyan időszakban, amikor az áru—pénzviszonyok fejlődése, a belpiaci és külkereskedelmi forgalom élénkülése erre őket szinte hivatgatlag ösztönözte. S tették ezt olyan érték-vámkulcs alkalmazásával, amely az *antiqua consuetudó*ra: a régi 1/240 vámelvre támaszkodott, csak hogy ennek egyéb egykorúlag divó többszörösein is jócskán túltevő sokszorosát: a nyolcszorosát, az 1/30-ot hozta *novitasként*.

Befejezésül még egy megjegyzés.

A *tricesimát* huzamos ideig szemlátomást szó szerinti értelemben vették: csakugyan harmincadrészt értettek rajta. A Nagy Lajos által az 1360-as évek vége felé Győrből Pozsonyba helyezett harmincaddal kapcsolatban a pozsonyiak azt panaszolták Mária királynőnek az 1380-as évek elején, hogy a Pozsony városában folyó harmincadbehajtás (*exactio tricesimalis*) a régi szokással szemben annak mintegy háromszorosaként áll fenn (*quasi triplicata existit*):¹⁶² eszerint itt korábban 1/96 (vagy

¹⁶² Idézi Domanovszky, 41.

1/100) dívott, amelynek az 1/30 „mintegy” háromszorosa. Zsigmond 1405. évi első dekrétumának 17. cikkelye, mint idéztük, kifejezetten *tricesimam partem*: harmincadrészt írt elő mind a behozatal, mind a kivitel után. Még Johannes Siebenlinder főharmincados 1436. évi budai tarifája is jónéhány áruajtára (tollra, bőrökre, övekre, kesztyűkre) „mindig a harmincad részt vagy annyi pénzt” szavakkal rótta ki a járulékot; a bors és más keleti fűszerek után is „mindig a harmincadik fontot vagy pénzbeni megváltását” írta elő illetékképpen.¹⁶³

Abból a pápai követjelentésből viszont, amely 1461 és 1463 között készült Mátyás király jövedelmeiről, kiderül, hogy „a harmincad, tudniillik az a szokásos és általános szolgáltatás, amelyet az országba behozott vagy abból kivitt áruk után a király részére kell fizetni”, immár csak nevében harmincad, valójában „*quinque pro centum*”: 5%, vagyis *huzsad*.¹⁶⁴ Sőt Erdélyben — a szebeni, brassói és

¹⁶³ Például: „... si unus mercatorum aut institorum duciens [sic!] specierum diversarum genera, ut sunt crocum, piper, zinziber, gariofoli, nuces muscati, flores muscati aut cynamomis et talibus speciebus consimilia, semper *tricesimam* libram aut pecunia redimet, quantum librarum qualibet [sic!] in valore et pretio se extendit”: *Fejér*, X, 8, 662—669; *Kováts*, (1902), 211.—213.

¹⁶⁴ „Sunt item *trigesimae*, datium scilicet consuetum et generale, quod *quinque pro centum* regi solvitur pro mercibus in regnum investis vel ab eo extractis, et habet ex illis circiter 80 milia, interdum 100 mille ducata per annum”: *M. G. Kovachich*, *Scriptores rerum Hungaricarum minores*, II, Budae, 1798, 31.

besztercei állomáson — ekkor már nevezni is így nevezik: *vicesima* vagy *vigesima*.¹⁶⁵

Ezzel a kör bezárult. Az új, 1/100 rész alapú vámelv győzedelmeskedett a régi — az immár 100 dénárral számolt forinthez¹⁶⁶ nem idomuló — 1/240 rész alapú vámelv fölött. Győzedel-

¹⁶⁵ Korábban Erdélyben is harmincad volt a neve. 1395-ben Zsigmond a brassói harmincadosokat arra utasította: ne szedjenek *tricesimát* és *tributumot* a brassóiaktól és szebeniektől, ha árukat hoznak be Havasalföldről: *Fejér*, X, 2, Budae, 1834, 305; *Zimmermann-Werner-Müller*, Urkundenbuch, III, Hermannstadt, 1902, 142—143; *Mályusz*, I, 423. — 1428-ban pedig ezt úgy módosította, hogy *tributumot* ne fizessenek, csupán *tricesimával* tartozzanak: (*Zimmermann*)-*Gündisch*, Urkundenbuch, IV, Hermannstadt, 1937, 365—367. — Stibor vajda is radnai *harmincadnak* nevezte még 1412-ben az utóbb Besztercére áttelepített fizetőhelyet: *Zimmermann-Werner-Müller*, III, 526—529. — Laki Thuz Osvát zágrábi püspök, királyi kincstartó azonban az 1490-es évek elején már így tartja számon a királyi jövedelmek között: „Ibidem [sc. in Transylvania] *vicesima* seu vectigal de rebus mercimonialibus in tribus locis, puta: Cibinio, Brassovia et Bistricia exigitur, quae facit usque florenos sex milia”: *Fejérpataky L.*, II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke, Történelmi Tár, 1880, 167—170. — Utódja a kincstartóságban, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök 1494—1495. évi számadáskönyvében ugyancsak a szászok *huszadjairól*, az időközben általuk bérbe vett huszadokról (*vigesimae conductae*) számol el: *Engel*, I, 19. — Végül vagy két évtizeddel később, az 1514: 3. törvénycikk, a király javait és jövedelmeit számba véve, többek között a következő tételeket sorolta fel: „... omnes *tricesimae* regnorum Hungariae et Sclavoniae”, itt kitarva a régi nevezet mellett; majd „omnes *vigesimae* ... partibus in ... Transylvanensibus exigi consuetae”, ott már az új elnevezést használva: *CJ*, I, 708—709. — Ez az eltérő terminológia azután, jöllehet ugyanazt a tartalmat jelölte, hosszú időre szólóan fennmaradt.

¹⁶⁶ A 100 dénárral számított forintot már Zsigmond 1405. évi második dekrétumának 7. cikkelye kodifikálta: *CJ*, I, 234—235.

meskedett pedig abban a formában, hogy ez hovatovább a *századrész megötszörözését*: az $5 \times 1/100 = 1/20 = 5\%$ -os külkereskedelmi értékvámot hozta meg; ekként tehát már a régi, *kétszáznegyvened* elvű vámkulcs *megnyolcszorozásával* eddig elért legmagasabb hányadot: a $8/240 = 1/30 = 3\frac{1}{3}\%$ -ot is tetemesen meghaladta.

A külkereskedelmi értékvám magyarországi története további menetének immár ez az 5%-os vámkulcs: a harmincad nevezetű huszad vált az irányjelzőjévé.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó
és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1990
Nyomdai táskaszám: 18715
Felelős szerkesztő: Munkácsy Katalin
Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa
Kiadványszám: 2723
Megjelent 4,14 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0236—6258

Printed in Hungary

